

Kósa Csaba

Sasok és baglyok

Édesapja, Ziegler Sándor valódi Jókai-hős. Stájer ősök leszármazottja, aki tizenhét esztendőskorában – felszabadult gépészsegédként – felkerekedik, és a soproni járásba tartozó Nemeskérrel elgyalogol Bécsbe. Beiratkozik a gépészmérnöki főiskolára, találmányokat szabadalmaztat, majd beáll a bécsi légió diákjai, mesterlegényei közé, és jelentkezik az 1848-as magyar szabadságharc zászlaja alá. A „halálfejes légió” hadnagyaként köt barátságot Petőfivel, és lesz hűségesebb embere Kossuthnak, aki rá bízta a szabadságharc fegyvergyárának felállítását.

Aradig megy a sereggel, a körülzárt aradi várból a félig felvont hídon vágat ki, leugrat a magasból, és az ellenséges gyűrűn áttörve elviszi Budára Lahner György – a későbbi vértanú – levelét a tábornok feleségének.

Az édesapa – aki az önkényuralom esztendei alatt vándorgépészként körbelakja az országot – a legendák élő hőse, múlhatatlan emberi példakép; feledhetetlen emlék. Negyvenesztendőskorában Gárdonyi a *Jövendő* című hetilapban, Bródy Sándor lapjában rajzol róla portrét: „Hasonlított III. Napóleonhoz, csak a bajuszát nem hordta olyan hosszúnak. A szeme szürke volt és nyájas, nyugodt nézésű; de ha akarta, olyan erősen tudta rászégezni bárkire is, hogy nem lehetett kibírni. Persze, csak akkor nézett így, ha valaki lóhátról beszélt vele, máskülönben az ő lelke olyan volt, mint a tavaszi napsugár. Rendszeresen sötétszürke ruhát viselt, vagy sötétbarnát, és gömbölyű keménykalapot, nyáron barnát, szalmából valót. Bal kezét otthon mindig hosszú szárú pipa foglalta el, amelyből szüzdohány illatozott. Ősszel, tavasszal köpönyegben járt, és ha kívül volt a műhelyen, inkább tartották grófnak, mint mesterembernek... Vasárnap délelőttöként és nagypénteken az evangéliumból olvasott. Ilyenkor mély elfogódottságban ült a könyv előtt, s gyakran könnyezett.”

Ziegler Sándor, a feltaláló, a fegyvergyáros teljes vagonját a szabadságharcra áldozza. S aztán haláláig megmaradt iparosnak, „aki vassal dolgozik, de mindennap tiszta, hófehér inget vesz magára; aki beszegődik gépésznek, de olyan a ruhája és magatartása, hogy a vendéglőben a pincér tőle vár rendelkezést és nem az uraságtól; aki szalmaszéken ül, de sonkával issza a teát, s akivel orrhangon beszél az ispán, de csodálkozással a méltóságos asszony.”

Fiát, aki Ziegler *Géza*ként kezdi a pályafutását, majd huszonöt esztendőskorában *Gárdonyi Géza*ként folytatja, Jókai Mór híres Bajza utcai szalonjában befelé mosolygó; szomorkás férfinak látják az asszonyok. A pillantását pedig „álommal, napfényvel, madárénekekkel telinek.”

Ilyen valóban. Ilyen is. De ha kell olyan, mint az édesapja. Lobogó, harcra, kalandra kész.

Mert kaland, bizony, például a lapindítás, huszonhárom esztendő fővel, Győrről. Pénze ugyan nincs az ifjú néptanítónak, honnan is lenne? - ám bízik az előfizetőkben. És ők valóban nem hagyják cserben: a magyar értelmiség legárvább, legszegényebb rétege tartja fenn a *Tanítóbarát* című lapot. Néhány hónap alatt huszonötezer tanító fizet elő az újságra; a *Tanítóbarát* példányszáma megelőzi a kormány hivatalos tanügyi lapját.

Gárdonyi – még Ziegler Gézaként – bátran bírálja, sőt támadja Trefort Ágost minisztert, harcol a tanítók állami fizetéséért, a méltányos bérrendezésért, a tisztességes nyugdíjért, az elaggott tanítók számára építendő nyugalomházakért, a : néptanítók megalázásának megszüntetéséért, s mindezzel a közműveltségi szint megemeléséért. Publicisztikai írásai szinte izzanak, s oly igazságokat fogalmaznak meg, amelyekre eddig a magyar sajtóban nem sok ügyet vetettek: „Az oktatás az általános nemzeti fejlődés függvénye, és fordítva, nemzeti fejlődés színvonalas oktatás nélkül elképzelhetetlen: És ugyancsak nem képzelhető el az emberi körülmények között élő néptanítók nélkül.”

A lapban kinyomtatott fohászt, a *Tanítók miatyánkját* is csak egy néptanító veheti papírra. Egy tanító, aki a tanítók újságírója, majd a *Lámpás* című regény írója lesz.

„Mi atyánk, kinek néptanító volt a fiad, szenteltessék meg a neved sz. fiad hivatalával együtt. Jöjjön el az az idő, hogy Trefortot áldhassuk és egyszer a mi akaratunk is teljesedjék, miképpen magunk között, úgy a nemzet előtt is. Mi kenyerünket add meg nekünk párbér nélkül, és bocsásd meg a népnek ellenünk elkövetett bűneit, miképpen mi is megbocsátunk, hogy ne böstörködjenek ellenünk. És ne vígy minket hátrafelé, mit a jeles kormány, de szabadíts meg a tekintetes iskolaszéktől, mert ezeké nem a tanügy, hanem a kaptafa és az ekeszarva. Ámen.”

Kis falvak dohos tanítólakásaiban hányszor mondják, rebegik, suttogják el ezt az imát? Esztendőkön, évtizedeken át, akkor is, amikor Gárdonyi Géza már régen nem szerkeszti a *Tanítóbarátot*.

Hogyan is szerkeszthetné sokáig ez a szuggesztív, megalkuvást nem ismerő publicista, a tanítók igazi barátja! Van annak ezernyi módja, hogy megfosszanak valakit a lapjától, különösen akkor, ha nem ért a pénzügyekhez.

Gárdonyi nem ért hozzájuk. Érti azonban már oly fokon az újságíró mesterséget, hogy nem marad meghívás, szerződés nélkül. Előbb a Petőfi-emlékeket őrző győri *Hazánk* szerződteti, aztán rábízák a *Garabonciás Diák* szerkesztését. Ide írja, huszonöt éves fejjel a *Petőfi botja* című tárcariportját Bakabál István bácsiról, aki egy hatalmas furkósbotot mutogat Bihar vármegyében, a költőtől való ereklyeként.

– Hát mondja csak István bácsi, hol szerezte ezt a szentséget? – kérdi tőle Gárdonyi.

„– Hol szereztem! Kaptam egy szegénylegénytől; akit én mentettem meg az akasztófa alól, máig is él; nálam van, én tartom.

– És honnan tudja, hogy Petőfié volt?

– Hogyan tudom? Hát tudom bizonyosan. Az mondta.”

Bakabál Pista bácsi megfelel minden keresztkérdésre, arra is, hogy a felemlegett szegénylegény miként ismerhette Petőfit.

„– Hogyne ismerte volna, hiszen vele mulatott.

– Hol?

– A kondorosi csárdában.

– És hogyan maradt ott ez a bot?

– Hát tudja, úgy, hogy mikor Petőfi elindult, esett az eső, és ő esernyő alatt utazott tovább, a botját meg ott felejtette.

– És be tudta az a szegénylegény bizonyítani, hogy Petőfi volt az; akivel mulatott?

– Hogyne tudta volna. Hiszen csakis erről jöttem rá, hogy ez a furkósbot valószínűségi nemzeti szakramentum.

– Ha szabad kérdenem; mivel bizonyította?

– Azzal, hogy egy fiatalúr volt a korcsmában. Nyakkendője nem volt, ivott, mint egy kefekötő, és azt dalolta: Fiúk, az isten áldjon meg! Hát kell ennél több bizonyíték?”

A képviselőválasztáson aztán Bakabál uramat éppen a híres furkósbotjával döngetik el. Ez már Gárdonyi Géza hangja: szellemes; könnyed, humort csillogtató hang, a természetes beszéd beemelése a hírlapírásba. Petőfi a költészetbe viszi be az egyszerű; tiszta hangot, Gárdonyi a riportjaiba, tárcáiba, karcolataiba.

Ezért írhatja a *Figurák* című Gárdonyi-kötetbe bevezető ajánlasként Mikszáth Kálmán: „Tiszta kék ég alatt derült napsugár mosolyog; a frissesség harmatja reszket alakjain. Sok szín, sok szellem s még több elmesség.”

A *Figurák* tárcái, karcolatai Szegeden születnek, mert Győrből hamarost a Tisza-parti városba invitálják az ifjú hírlapírót, a *Szegedi Napló* munkatársának. A szegediek, akik jó évtizede Mikszáth humoráért rajongtak, most Gárdonyi írásai-
ba szeretnek bele.

Ő is megszereti Szegedet. Szereti a műhelyt, ahol olyan munkatársakkal dolgozhat együtt, mint Tömörkény István, Sebők Zsigmond, Thury Zoltán, Békefi Antal. Három esztendő múltán mégis búcsúzik:

„Elmegyek azért, mert az a sorsom, ami a színészé. A hírlapíró is komédiás: a betű komédiása. A mi művészetünk is csak napi-művészet. A játékainkat minden nap újrakezdjük, s ha néha egy-egy alakításunknak gyorsan halványuló emléke túl marad fönn a huszonnegy órán, az a mi büszkeségünk, dicsőségünk. Megyek hát egy várossal tovább...”

Az apai vér hajtja városról városra? Nem csak az, hiszen vándorolnak, költözködnek e korban a vidéki újságírók, főképp a fiatalok, csábít a jobb ajánlat, a megemelt honorárium, a nagyobb példányszám. Miként a színész, a hírlapíró is sikerre, hírnévre vágyik. Szegedről Aradra megy Gárdonyi, önálló riporternek, szabadulni a szerkesztőségi kötöttségektől.

De az *Arad és Vidéke* már csak néhány hónapig tarthatja meg – a sikert Budapest ígéri, a főváros adja.

Nem varázsütésre persze. Jókaihoz és Mikszáthoz nem fordul, ennél ő büszkébb: beszéljenek érte a kéziratai. És ezek a karcolatok, tárcák fokról fokra meghódítják a nagy lapokat. Külön szerencse, hogy a már befutott Bródy Sándor, az egykori egri diáktárs – kérés nélkül is – egyengeti az útját. Gárdonyi a *Magyar Hírlap* munkatársa lesz, majd a politikai rovat vezetője.

E lap munkatársaként látogatja az Országház üléseit, kíséri nyomon tudósításai-val, glosszáival a sorozatos vitákat. Hamarosan az igazán számára teremtett műfajra is rátalál: a *Figurák* karcolatainak írója megrajzolja a parlament tipikus alakjait.

Nem Mikszáthot utánozza, Gárdonyi ilyesmire sosem vetemedne. Portréi, rajzai *Parlamentünk jeles figuráit* mutatják be, azzal a szándékkal, hogy a magyar vidék is tudja meg, kik döntenek a sorsáról.

Benne van ezekben az írásokban a tudósító, a riporter, a tárca- és karcolatíró tehetsége, mégsem keverednek a műfajok, mégis gyémántta csiszolódnak e parlamenti rajzok. Gyémántkeménységűvé, gyémántszépségűvé.

Csak egy rendkívüli tehetség vállalkozhat ilyen próbára, csak ő merészkedhet erre *A Tisztelt Házból* után. Ha csak egy sorával, egy hasonlatával, egy csattanójával is visszatéved a nagy palóchoz, elbukott.

Ám ő azzal a hangütéssel indítja a sorozatot, amely azonnal megkülönbözteti Mikszáthtól: „Magyarország Budapest. Ami Budapest határán túl van, az vidék. Az egész ország vidék. A vidék azért jár lapot, hogy mindennap elolvashassa, mi történik Budapesten. Budapesten főképp országgyűlés történik. Ez pláne mindenkire érdekel. Nem azért, mert nagyfontosságú gyülekezetnek tartja a parlamentet, hanem azért, mert a parlamentben csaknem mindennap van veszekedés, és a veszekedés érdekes.”

A politika nálunk „Nemzeti önvédekezés az osztrák ellen; időnként a liberalizmus küzdelme a klerikalizmus ellen; lassú államfejlődés nagy zörgéssel; gyakran pedig komédia, melyben a szereplő személyek mindig a gázsira gondolnak”

Megjelenik a portrékban – Wekerle Sándortól Apponyi Alberten, Tisza Kálmánon át Jókai Mórig és Eötvös Károlyig – minden egyéniség, s mindnyájan más-képp jelennek meg, mint Mikszáthnál.

Wekerle például így:

„Magas, testes ember. A súlya 156 kiló. A járása nehézkes és a lába hegyét befelé fordítva jár, ami akkor is rosszul állna neki, ha nem volna magyar miniszterelnök. Rendesen fekete kabátban jár és fehér nyakkendőt visel. Kedves étele a sonkacsánk. Kedves olvasmánya Shakespeare. Kedves nótája: »Nagypénteken *mossa a holló...*« Az illatszerek közül a heliotropot használja...”

Apponyi Albert gróf így:

„A politikai színpadnak Hamletje. Hosszú, csontos ember. Kitűnő modell Don Quijote illusztrálásához... A nyaka hosszú és mozgékony. A kezei nagyok és mindig veresek. A ruha, jöjjön bármilyen divat, sohasem illik rá. Ha bő, akkor lóg rajta, ha szűk, még idomtalanabbnak tünteti föl az alakját.”

A kevésbé jelentős egyéniségnek tartott Batthyány Tivadar gróf portréja pedig mindössze három mondatból íródik:

„Szép fekete szakállá van. Éppen olyan ember, mint a vértanú Batthyány Lajos volt. De csak külsejében.”

És az Országgyűlés? Az Ország Háza? Nem templom, amelynek akkor látjuk, amikor átlépjük a küszöbét – hanem forgó ördögmalom, ahol játszódik az ország-nak a komédia”.

Ezért üzeni a Magyar Hírlap rovatvezetője – 1848-as indulattal – a parlamentben ülőknek, az országgyűlés képviselőinek: „Ne a politikából csináljatok hazafiságot, hanem a hazafiságból politikát!”

Hanem az indulatba is bele lehet fáradni, a politikai rovat vezetésébe is, főként azt látva, hogy hiába a legbátrabb, legokosabb írás: az ördögmalom tovább forog, a komédia tovább játszódik.

A magánéletében bánatoktól, fájdmaktól sújtott ember 1894-ben rendkívüli ajándékot nyer a Magyar Hírlaptól. Havi négy tárca, két levél a kitalált falusi bírótól, Göre Gábortól – száz forint honorárium és teljes kötetlenség.

Gárdonyi az újságíró pályán szerencsésnek Nagyúri ajándék – nagyúrnak. Gárdonyi még csak harmincegy esztendő, de az újságírás szinte minden műfaját műveli. A legmagasabb szinten. Nyugodt, tiszta mondatok, s mégis felragyog minden írás, amely a tolla alól kikerül. Ragyognak a jelzői, a hasonlatai, nincs ezekben az írásokban egyetlen felesleges szó.

Talán Petőfi írt volna így újságot, ha nem esik el az erdélyi csatamezőn. Könnyedén, szellemesen, egyszerűen. Mellébeszélés nélkül.

Gárdonyi rajongója Petőfinek. Szabadulván a szerkesztőségi kötelemektől, hozzá vezet az útja, a segesvári síkra. Búcsúzik a riportírástól: a *Zarándoklás* az utolsó nagy Gárdonyi-riport. Tisztelgés a poéta előtt, akiről 1896-ban, „az ezredéves áldomások és vendégségek zajában” elfeledkeznek az ünneplők. Fogadott lovas kocsin, gyalogszerrel járja a Héjjasfalva és Fehéregyháza közötti mezőket, dülő-

utakat, kaptatókat, keresi ama sírt: „Ő a mi nagy költőnk, a mi fényességünk, a mi ezer-évünknek legszebb csillaga”.

És hogyan őrzi az emlékét a milleniumi haza?

„A kereszt előtt állok. Rozzant, régi, egy öl magas fakereszt. Valamikor feketére volt festve, és már akkor szürkére mosta volt az idő, mikor fekete, otromba betűkkel ráfestették, amit most is lehet olvasni. Honvédek – a kereszt egyik ágán. A másikon: Petőfi Sándor. Középen /már alig olvasható/: 1849. júl. 31... Besüppedt sírhalom. Már nem is halom, csak a félöles vadvirágok mutatják halomnak.”

És hol alszanak „a szabadság vértanúi”, a tömegsírba dobott honvédek? Cseke Simó bácsi, az öreg székelly mutatja meg a helyszínt:

„De micsoda sír ez is! Egy fakó, otromba faoszlop, aminek golyóformára van a teteje faragva, és azon rozsdás bádognyiradék. Az oszlop mellett két ágyúforma, korhadttadarab, amit félig betakart már a dudva... Írás itt semmi sincs.”

Ott áll született Ziegler Géza született Petrovics Sándor emlékkeresztjénél, és a szemét elfutja a könny. A milleniumi örömnünnep fél esztendeje alatt – a *Budapesti Hírlapnak* adott riportjával – egyedül ő koronázza meg a segesvári korhadtt fakeresztet.

Segesvár után már csak betér Budapestre, lezárja az ottani ügyeit, s intézi a vidéki házvásárlást, a költözködést. Elég volt a szerkesztőségek vibráló, idegtépő világából, elég volt a fővárosból.

Eger az új otthonon, a vár fölötti pást, a Hóhérdomb. Fehér falú, zindelyes, tornácos parasztház, utcai kispad, a kertben díszcserjék, fenyők, gyümölcsfák, s fenséges kilátás a városra.

A hátralévő negyed évszázad – a hajótöréses házasság után – a magányé. A magányé és az alkotásé. A nagy regények, a kiteljesedett novellák ideje.

De gazdag marad a másik szellemi tartomány is a különc ember egri tuszkulánumban: viszi a posta hetente a tárcákat, karcolatokat, életképeket, aforizmákat a nagy pesti lapoknak, a *Magyar Hírlapnak*, a *Pesti Hírlapnak*, a *Budapesti Hírlapnak*, a *Hétnek*, az *Új Időknek*, s még további tucatnyi szerkesztőségnek.

Lehet az életből, a valóságból, a politikából kivonulva is újságot írni. Aki újságíróként is író volt, és íróként is mestere az újságírásnak, az újságírás irodalommal határos – még élő – műfajait műveli.

Ekkor még folytatásos regény nélkül sem igen képzelhető el valamirevaló napilap. A Gárdonyi-regényeket pedig mindenütt örömmel várják. Mit várják – kérik. Utolsó regényét – *Ki-ki a párjával* – a Pesti Hírlapnak adja az öreg, beteg Gárdonyi: a közlés befejezését nem is éri meg. Milyen messze vannak már az ifjúkori győri évek, s mégis, egy megőrzött régi győri újságkivágás indítja meg a képzeletét. Az egyik régi riportja szereplőit írja a regénybe.

Kedvelt műfajuk a lapoknak ez időben az *aforizma*. Az egyik legpróbálóbb műfaj. Nem is olvashatók Jókai óta a magyar sajtóban olyan aforizmák, mint Gárdonyitól:

„Laokoon, ha csak ma magában ábrázolták volna, kitűnő szimbóluma lehetne a rossz házasságnak”.

„A hegedű nem zeng magában, csak ha értelem szólaltatja meg. Az emberi test is hegedű.”

„Aki történelmet olvas, mindig a sorok közt olvasson.”

„Mikor nevetünk, mindig mást nevetünk ki. Mikor sírunk, mindig magunkat siratjuk.”

De téma a kert, a növényvilág, a madarak lakta levegőég is.

A magyar újságírás páratlan sorozatát írják a behajtott zsalugáterű egri házban. „*Cédulák egy természetrajzba.*” Különös, jelképes értelmű *jegyzetek*, hangyákról, pókokról, méhekről, verebekről, macskákról. A tyúkok világáról. A legyekéről, a gyíkokéről.

És csak a természet tudósi elhivatottságú megfigyelője vetheti papírra a magyar újságírás *glossza-gyöngyszemét, a Poetikát*:

„Látta repülni a sast – a bagoly.

És szólt:

– Tehát ez az! Így szállnak fenn. Ezt megfigyelem.

És megfigyelte, jegyzetekbe szedte, szerves egészbe körítette, szóval: könyvet írt róla.

Azóta mindenütt, hol a zsenge nemzedék tanul s a bagoly könyvét a baglyok tanítják, récék, libák, csirkék és egyéb kétlábú tollaskák buzgón tanulják a könyvből: hogy mi az alapja, mik a szabályai és szabálykivételei a magasra való szállásnak.

Magolnak, bifláznak.

És a tanév végén jelesen vizsgáznak.”

Madarász Imre

Gárdonyi csillaga és a mai olvasók

Gárdonyi Géza, irodalmunk az idén százötven éves halhatatlanja – csakugyan eleven-e? Vagy, Kölcseyvel szólva, „névben él csak”? Kerek évfordulóján egy elaggott tekintély emlékművét koszorúzzuk, netán múzeumi régiséget igyekszünk portalanítani, avagy egy örökifjút köszöntünk körünkben? Hogyan éli meg másfél századik születésnapját miköztünk? Az *Egri csillagok* szerzőjének csillaga ragyog-e még ránk, mutat-e utat nekünk? 1977-ben jelent meg róla a szorgalmas kutatója, Z. Szalai Sándor által írott életrajz hátsó borítóján: „életművonulatának mindössze néhány csúcsa látszik”. Azóta sok idő telt el, több mint harmincöt esztendő, a dantei „emberélet útjának fele”, de a múltó évek gyarapodása általában csak az olvasók fogyatkozását hozta magával. Ama „csúcok” közül egyre könnyvtelenebb jelenkorunkban vajon hányat lehet, ezúttal József Attilát idézve, „tisztán meglátni”?

Most nem a szakma, az irodalomtudomány figyelméről beszélek, hanem a maradék olvasóközönség érdeklődéséről. Az irodalomtudósok véleményéről ezúttal csak annyiban lesz szó, amennyiben a nagyközönséget, a nemzeti közösséget befolyásolja.

Az olvasáskultúra hanyatlása szükségszerűen ártott Gárdonyi népszerűségének is. De talán kevésbé, mint parnasszusi társai legtöbbszörének. 2005-ben, kevéssel első megjelenésének centenáriuma után az *Egri csillagok* lett – sajátos kulturális-mediatisztikus „népszavazás” végeredménye szerint – „a Nagy Könyv”, „az ország kedvenc regénye”, a közvélemény által legkedveltebb szépirodalmi alkotás. Indokolhatóan, ez nyilvánvaló általános iskolai kötelező olvasmány voltával is – ámbár figyelemre méltó, hogy megelőzte „iskolatársait”, *A kőszívű ember fiaitól* a *Légy jó mindhalálígon* át *A Pál utcai fiúkig*, a külföldi, világirodalmi alkotásokat nem is említve.

Az *Egri csillagok* e győzelme – mely nem méltatlan hőseinek 1552-es diadalához – annál is inkább figyelemre és elismerésre méltó, mert irodalomoktatásunk, az említett „kötelezővé tételen” túl, nem sokat tett Gárdonyi meg- és elismertetéséért. Paradox módon elemista olvasmányvolta is közrejátszott „infantilizálásában”, amit a későbbi, felsőbb évfolyamú tankönyvek rendre megerősítettek, Gárdonyit afféle Jókai-utódnak, „nagy mesemondónak” állítva be, fő művét pedig „mesés alakok mesés történetének” azaz már-már mesekönyvnek. Holott Sugár István *Az egri vár és viadala* című értekezése meggyőzően bizonyítja az *Egri csillagok* messzemenő történelmi hitelességét.

A leegyszerűsítő lefokozásra az irodalomtörténet-írás gyakran csak „ráerősí-

tett”. Kispéter András még 1970-ben „a Gárdonyi irodalomról” ekként summázta véleményét: „kevés írói életmű váltott ki annyi félreértést, mint a Gárdonyié.” 2000-ben Nagy Sándor „a tudományos szempontú tanulmányok negyedszázados elmaradását továbbra is irodalomtudományunk adósságának” minősítette. Tankönyvírók, irodalomtörténet-írók, tanulmányírók időközben valóban meglepő újraolvasásokkal és átértékelésekkel kísérleteztek: Gárdonyi kis remekműveit – köztük *Az öreg tekintetes* című kisregényt és egynémely novellákat – az életmű hármaskoronájának, a történelmi nagyregények – az *Egri csillagok*, *A láthatatlan ember*, és az *Isten rabjai* – „triászának” kárára fedezték és értékelték fel, amivel az apróbb remeklések kultuszát sokkal kevésbé tudták előmozdítani, mint a monumentális „regényhármás” ifjúsági irodalommá való degradálását. És ez még mindig nem a mélypont. Egy „kiváló egyetemünk” egyik „XIX. százados” oktatója a legnagyobb példányszámú hazai napilapban 2007-ben azzal lepte meg az újságolvasókat, hogy az *Egri csillagokat* nemes egyszerűséggel „ponyvaregénynek” aposztrofálta, még csak nem is lektúrnek, hanem egyenesen „ponyvának”, sajátos stílár-nyelvi megfogalmazással „firtatva”, hogy „az *Egri csillagok* miként veszi el az olvasók kedvét attól, hogy egyedfejlődésük későbbi szakaszában véletlenül se vegyenek kézbe igényes szépirodalmat? Talán Gárdonyi műve eleve arra ösztönzi a korai pubertás szakaszába lépett populációt, hogy felnőtt életükre immunitást szerezzenek az irodalommal szemben?” Vagyis éppen a legolvasottabb magyar regény venné el a kedvet az „igényes szépirodalomtól”? Tréfált netán a kolléga? Bizonyára, hiszen pár sorral odébb már (f)elismerte, hogy „mindezzel együtt is Gárdonyinak sikerült az, ami Vörösmartynak sem: nemzeti eposzt hozni létre”.

Nos, ebben már jobban egyetértünk, legalábbis ha a Vörösmartyt illető kitételről eltekintünk: az *Egri csillagok* a „par excellence” magyar történelmi regényeposz. Ezért múlja felül még két regénytestvérét is; maga Gárdonyi a „legkedvesebb” *A láthatatlan ember* és a „legszebb” *Isten rabjai* mellett és fölött nem alaptalanul az *Egri csillagokat* ítélte a „legjobb” alkotásának. *A láthatatlan ember* a hun mítosz megújítása, egyszerre ősi hagyományát őrző és egyénien eredeti kifejezése a Magyarországon újra meg újra fellángoló Attila-kultusznak, mely oly érthetetlen a nyugati népeknek (lásd például John Mann *Attila, a barbár király* című biomonográfiáját). Az *Isten rabjai* híd a hívő keresztény lélek és a kételkedő modern szellem között, melyet az esztétikai igazság tesz örök életűvé. Az *Egri csillagok* a magyar hazafiság etalonja, archetípusa, főleg mivel a magyar gyermekolvasók először ebben a regényben találkoznak a „magas” és általuk mégis befogadható nemzeti irodalommal, valamint a régi, mindazonáltal átélhető nemzeti történelemmel – együtt, egyidejűleg, egymástól elválaszthatatlanul. A haza és Európa, a nemzet és a kereszténység, a szülőföld és a Nyugat védőbástyája, végvára: Eger, kapitányának, Dobó Istvánnak megrendítő imájában emlegetett „maroknyi el-

szánt népe” a hősiesség szimbólumává, legendájává magasztosult kitörölhetetlenül nemzeti-kulturális identitásunkban köszönhetően, újfent, olyan alapvető regényesztétikai érdemeknek, mint a mesei egyszerűség és a historiográfiai hitelesség, valamint a közérthető-olvasmányos nyelvezet és az eposzköltészetbe ívelő „fentebb stílus” szintézise. „Örök művek csak azok az irodalomban – írta Gárdonyi *Titkosnaplójában*, etikai-esztétikai aforizmáinak, emberi és műhelyvallomásai „mesterkönyvének” méltóképp máig fel nem fedezett, fel nem tárt és nem értékelt kincsestárában –, amelyek minden korú, minden műveltségi fokú emberben azonos rezgést keltenek.” Ilyen „örök mű” – olvasóit gyermekkortól a sírig elkísérő hűséges barát és irodalmunk egén nem gyengülő fénnel tündöklő csillag – Eger eposzregénye is, mely egyszerre kapuja és kupolája a Gárdonyi-életműnek.

Hegedűs Imre János

Az Egri csillagok szerepe életem sodrában

A negatív kép

A fotográfia különlegessége a negatív kép. A fényérzékeny lemezen fonákul, fordítva jelennek meg a részek, ami a valóságban sötét, az ott világos, és ami a valóságban világos, az ott sötét. (Innen már csak egy lépés az eposzméretű nagy téma: a sötétség és a viláosság grandiózus küzdelme.)

Az *Egri csillagok* kétféle recepciója miatt kíváncszott ide ez a hasonlat.

Először csak a Kossuth Rádió egyik műsorszámának obskúrus mondata ütötte meg a fületem:

„A lábánál fogva kellene kidobni az Egri csillagokat az iskolai oktatásból, a házi olvasmányok jegyzékéből.”

Olyan sokk volt ez számomra, hogy azonnali kutakodásba kezdtem, mert se a szerkesztő, se az interjúalany nevét nem tudtam meg a véletlenül elkapott rádióadás-foszlánból.

Az internet segítségével sikerült nyomra bukkanni.

A Kossuth Klub 2012 áprilisában vitát rendezett a házi olvasmányok szerepéről az iskolai oktatásban, s itt vitázott, itt beszélgetett Gárdonyi halhatatlan regényéről Szűcs Teri, Márton László és Arató László. Márton László véleményéből idézek szó szerint egy részt, hisz ő volt a Kossuth Rádió interjúalánya is: „A kötelező olvasmányok kötelessége lenne, hogy minőséget képviseljen. Az Egri csillagok csúfosan elbukik ezen a követelményen ... Gárdonyi sem a történelmi regény konvenciójának (valójában nem történelmi, hanem áltörténelmi regény), sem általában a regény konvenciójának (pl. annak, hogy a szereplők személyisége valamelyest egységes és követhető legyen) nem felel meg. Ehelyett viszont középpontba állítja a hősiességet, megkérdőjelezhetetlen helytállást, és a más kultúrák, más népek megismerésének elutasítását és azok megvetését.”

Dolgozatomban mindenekelőtt azt kívánom nyomon követni, miképpen épül be – minden tudományos vagy áltudományos elmélkedéstől függetlenül – ez a nagy mű az egyén személyiségébe. Másodlagos célként azt akarom bizonyítani, mennyire másak a tudat, a psziché, az érzelmek valós törvényei, mint a rosszindulatú ferdítések kancsal képzetei.

Kísérleti alany kikerülhetetlenül ez esetben én vagyok.

Abban az isten háta mögötti, székely falucskában, Székelyhidegkúton, ahol születtem, s ahol az általános iskola első négy osztályát végeztem, még nem került a

kezembe Gárdonyi műve, benne volt viszont az idősebb testvérek, rokonok tankönyvében Székely Bertalan *Egri nők* festményének reprodukciója. Észak-Erdély visszacsatolásának négy esztendejét éltük, magyar tankönyvek kerültek végre magyar gyerekek kezébe, nem csoda, ha a rövid ideig tartó álom után a románok a nagy tábori vécébe dobálták be a magyar iskola teljes könyvtárát.

Székely Bertalan festménye nyomán, 4-5 éves fejjel szereztem tudomást arról, hogy van egy Eger nevű város, illetve vár, amelyet ágyúkkal, falaknak támasztott létrákkal, lándzsákkal a kezükben ostromoltak valaha vad, marcona alakok, s a hős védők – központi alak egy hosszú hajú nő, karddal a kezében –, visszaverik őket. A falu úgy magyarázta ezt, hogy egy angyal szállt le az égből az egriek megsegítésére.

Ott fenn az igazság, lenn a hamisság.

A védők oldalán a jog, a támadók oldalán a jogtalanság.

Jóság és gonoszság, fény és sötétség örök párharca.

Színtiszta romantika.

A gyermeki lélek igen fogékony a romantikára, a kisgyerekek minden kijelentése romantikus túlzás, a képzeletét még nem korlátozza ész, logika, ráció.

Az élet nagy ajándékának tartom, hogy az egri viadal először Székely Bertalan festménye által jutott el hozzám, mégpedig a romantikára legfogékonyabb életszakaszomban.

A folytatás ennél is szebb volt.

Ezerkilencszázötvenet írtunk, amikor a segesvári Petőfi Sándor iskola nagyszerű igazgatója, Kiss Dénes járnival kezdte biciklivel a környék falvait, és gyűjtötte be, mint jó gazda, a gyermekeket, a civilizációban nagyon elmaradott, de népi kultúrával gazdagon feltarisznyált székely nebulókat a rögtönzött internátusba. Emlékszem, milyen forró volt az aszfalt Segesváron, égette a talpunkat, mert természetesen mezítláb, csepűnadrágban jelentünk meg szeptember derekán a Födeles Híd melletti oskolában.

Itt került a kezembe először az *Egri csillagok*. Tíz- vagy tizenegy éves lehettem, ötödikes. Az igazgatónk felesége, Kiss Irén tanította a magyar irodalmat, kinél kiválóbb pedagógust nem ismertem. Ő adta a kezünkbe a regényt, s mondta: Vigyétek fel, gyermekeim, az internátusba ezt a könyvet, ott olvassátok el, ennél jobb szórákozást nem találtok magatoknak.

A genius loci szelleme legyintett meg bennünket.

A szorgalmas százszek Segesváron építették egyik legpompásabb várukat, kilenc tornya ma is áll, és a mi bentlakásunk, egy nyolcvanszemélyes nagy hodály, ott volt

fenn, a várban, a katolikus templom mellett. A híres toronyóra és jövő-menő, időt, évszakot mutató bábuinak csengése-bongása behallatszott hozzánk, és a csonkán megmaradt várfalakra esett a kilátás: karnyújtásnyira voltunk a középkortól.

Egyéb kezéből kapkodtuk ki az *Egri csillagokat*. Sorsot húztunk, ki olvassa, mert csak egy példány volt, egyesek otthonról kapott elemőzsiáért megvették a félórás, egyórás „olvasási jogot” másoktól. Még vita, perpatvar is keletkezett.

Visszapillantva a több mint félévszázados múlttra, próbálom megérteni, miért zuhogott májusi esőként ránk, miért hatott balzsamként lelkünkre Vicuska, Gergő, Dobó István, Jumurdzsák, Sárközi története.

Bizonyára azért, mert árvák voltunk. Hangzatos szóval élve: a történelem árvái. Az újra tejhatalmában tomboló Nagy-Románia minden eszközzel érezte velünk, hogy megtört, bűnös, másodrendű polgárai vagyunk az országnak.

Ebben a megalomániában az volt a legszomorúbb, hogy minden eszközzel tudomásunkra hozták, nekik van történelmük, nekünk nincs. Az ő történelmük – amelyet Trianon után hoztak létre világra szóló, botrányos hamisításokkal – legitim, a mienk reakciós, és csak rabló hadjáratokból, a Kárpát-medence népeinek kolonizációjából, gyarmatosításából állt.

Most már tudom, hogy a nemzetnek ugyanolyan lelki sérülései lehetnek, mint az egyénnek. Elsősorban a depresszió, a kilátástalanság, a reményvesztettség és a frusztráltság. Észak-Erdély visszacsatolásával mi, ott másodszor éltük át a Trianon-traumát. Két Trianonunk volt.

Emiatt lett Gárdonyi a lelki doktorunk. Ő volt akkor, ott számunkra az egyetlen lámpás, aki kevéske fényt gyűjtött a nagy sötétségben. Ő jelenítette meg helyesen a valóság elemeket, s nem mutatta sötétnek a világot, s világosnak a sötétet.

Persze, ez mostani elmélkedés. Akkor egészen más volt a recepciónk, mi akkor, ott, gyermekfejjel egy az egyben képeztük le az eposzba illő jeleneteket. A nagy élmény hatására megszállottan ismételtük meg Segesvár csonka várfalain az ostromot és a védők hősi küzdelmét.

Nem előzte meg ezt semmilyen logikai fontolgatás, semmilyen célt nem tudtunk volna meghatározni, fogalmunk sem volt sem identitásról, sem nemzeti önérzetről, csupán a játék kedvéért szereplőkként, hősként léptünk be Gárdonyi világába.

Kezdődött a szereposztással. Ez volt a legnehezebb. Mindenki magyar bajnok akart lenni, és senki sem akart kaftánt, turbánt öltetni, lófarkas zászlót, ostromlétrát ragadni. Mert hetekig tartó munkával elkészítettük a kellékeket, eszközöket, fegyvereket, ruházatot is! Ebben a lányok is segítettek, sőt a segesvári és a Segesvár közelében lakó szülők anyagi áldozatot is vállaltak, színes, olcsó textilanyagokat vettek a boltban kaftánnak, turbánnak, bársonyt, zsinórt a magyar vitézeknek.

A Nagy-Küküllő felső folyása mentén fekvő színmagyar településekről származó fiúk makacsodtak leginkább, semmilyen ígéretésre, fenyegetőzésre sem vállaltak

török szerepeket, de az alsó folyásvidékről, a szórványból jött, nyelvükben is sérült iskolatársaim nem voltak annyira finnyásak, emlékszem, a török fővezér szerepét egy Muncseleán István nevű, mokány, darabos gyermek vállalta el, s Jumurdzsák is onnan került ki, talán Timár Jánosnak hívták.

Egy török szerep volt, amelyért versenyeztek: Tulipán. Megmaradt emlékezetemben alakítójának a neve is, Papp Simon, Szentágotáról. Komédiára, mókára hajlamos természete miatt igen alkalmas volt a magyarrá lett, mindig boros, részeges török megjelenítésére. Miközben folyt a viadal, ő boroskancsóval a kezében táncolt, figurázott közöttünk.

A magyar főszerepekre annyi volt a jelentkező, sorsot kellett húzni, hogy elkerüljük a veszekedést, így lett Dobónk, Mecsseynek, Zoltaynk, Fügedyünk, Petőnk, Vicuskánk, őt, az egyetlen nevesített nőszereplőt, egyik szépnevű leányka osztálytársunk, Kincses Elvira alakította, akit aztán nagy hárászkendővel Cecey Évává maszkíroztunk a későbbi jelenetekben.

Egy alak, egy szerep alakítása nem volt kétséges. Minden iskolának van vezéregyénisége. A fehéregyházi Máthé Attila úgy emelkedett ki okosságával, becsületességével, higgadtságával közülünk, mint torony a házak közül. Mindenki megszavazta neki Bornemissza Gergely alakítását, s ez a döntés az egész játékunk sikerének a kulcsa, biztosítóka volt.

Egyedül itt volt dupla szereposztás, Gergőt és Bornemissza Gergelyt két személy játszotta. A kisgyerek nevére nem emlékszem.

Engem súlyosan érintett a név. A családnvem. Lelki beteg lettem amiatt, hogy éppen Hegedűs hadnagy az áruló, rám is akarták húzni társaim a szerepet, de föllázdattam, életem első nagy lázadása volt, azt mondtam, inkább alávetem magam a várfalról, akkor sem leszek Hegedűs.

Megértették, kibékültünk, de arra már nem emlékszem, ki volt a megmentőm, ki áldozta fel magát, s lett "áruló" az életre-halálra menő viadalban.

A csatajeleneteink leírásához Jókai tolla kellene. Elhasznált pamutharisnyákat töltöttünk meg fűrészporral, buzogányt is a szász népviselet kellékeiből, térdzoknikból csináltunk, annak a fejrészébe kötöttük bele a fűrészcorpát, ami jó nagyot suppan, ha ütöttünk, kábított is, de nem okozott sérülést.

Dárda, lándzsa, kard, dzsida a legkönnyebben elkészíthető, egy-egy megfaragott husáng, amit aztán kifestettünk pirosra, zöldre, kékre, sárgára. Létrákat is összeeskábáltunk, amin felmáztak a „törökök” a fal tetejére, ahonnan, kemény birkózás után, lökték is vissza őket a „magyar” vitézek. Éppen érett a gesztenye, s olyan golyózápor zúdult a támadókra, hogy fölért egy kánikulai jégesővel.

A fő jelenet természetesen Dobó birkózása a törökkel. Talán Györffy József volt Dobó, a nagy csontú, bikanyakú mohamedán, Szőr Mátyás, a molnár gyilkosa,

Muncseleán István. Rövid időre szünetelt az ostrom, körülálltuk a két birkózó bajnokot, s torkunk szakadtából ordítottuk: Ne hagy magad, Dobó! Szoríts keményen, Dobó! Harapd át a torkát, Dobó!

A legszebb ezekben a küzdelmekben az volt, hogy a játék után diadalordítással ünnepeltük meg a győzelmet, amikor is a "törökök" elfelejtették, hogy ők nem "magyarok", eldobálták turbánjaikat, ledobták kaftánjaikat, s magasra emelt fakardokkal, dzsidákkal együtt ordítottuk: Győztünk! Győztünk! Győztünk!

Még ma is megrendülten tudok visszagondolni arra, mit jelenthetett a Székelyföld peremén, román tengerben, Nagy-Románia kellős közepén magyar gyerekek számára ez a szó: Győztünk! Az állandósult veszteségtudatunkat halványította, a kisebbségi érzetünket tompította, megéreztek azt, hogy nekünk is volt, hogy nekünk van történelmünk, és azt örömmel, boldogan vállalhatjuk.

Nem ok nélkül tiltották vad szigorral Erdélyben a magyar história oktatását évtizedeken keresztül, s csak a történelmi regényekkel pótoltuk úgy, ahogy az égető hiányt. A bős hatalom tudta, hogy elhallgatott, az eltussolt történelem eredményez legnagyobb bizonytalanságot, frusztráltságot az egyénben, a kisebbségi sorsba nyomorított közösségben.

A középiskolában már több ráció keveredett az ismeretszerzésbe. Székelykeresztúron kiváló tanárok oktattak, s félve bár, de nagy óvatossággal célzásokat tettek egy-két olyan történelmi eseményre, amely büszkén vállalható volt. Szabályos történelemtanítás szóba se jöhetett.

Mindenesetre itt már megszűnt az *Egri csillagok* kizárólagos monopóliuma, többcsillagossá vált az irodalomismeretünk égboltozata. Nem tanították, de az iskolai könyvtárból kivehettük Jókai *Erdély aranykorát* és *A janicsárok végnapjait*, s különösen ez utóbbival tudtuk összebogozni a gyér szálakat, hisz Jumurdzsák személyében már megismerkedtünk ennek a török hadi alakulatnak egy igen érdekes, semmiképpen sem csak gyűlöletes, semmiképpen sem csak ellenszenves alakjával. A negatív kép élő cáfolata ő is, Tulipán is, és a regény végén a két gyermek, Szelim és Bornemissza Jancsika kicserélése Gárdonyi kivételesen kifinomult, disztíngvált humanizmusát és békevágyát hordozza.

Más történelmi regényekhez hozzájutni akkor Erdélyben szinte lehetetlen volt. Feketelistára tették Gulácsy Irén *Fekete vőlegények* és Makkai Sándor *Sárga vihar* regényét, Nyirő Józsefet sátánfattyának nyilvánították, említeni sem lehetett Tamási Áront, Bánffy Miklóst, de működött egy kézzől kézre, szájról szájra terjedő bizalmas, titkos hálózat, főleg a papok és a körorvosok működtették azt, így nyári vakációban tudomást szerezhettem a nagy megpróbáltatásokról és a nagy nyomás hatására fölmagasló személyiségekről, Muhiról és Mohácsról, a madéfalvi veszedelméről, IV. Béláról, Kossuthról, Széchenyiről, a sibói bölényről.

Tanították viszont Eötvös József *Magyarország 1514-ben* nagy tablóját, de csak az osztályharc proletkultos essenciáját csavarták ki abból. A Petőfi- és az Ady-versekből ismertük már Dózsa György alakját, de a véres parasztfelkelés retorzióiról, retrográd voltáról, az akkor legfejlettebb államforma, a központosított királyság szétveréséről és Mohács előkészítéséről nem esett szó.

Több évtized időtávlatából visszaemlékezve, céltudatosan latolgatva csak azt konstatálhatom, hogy egyedül Gárdonyi műve az a gyöngyszem, amelyet semmilyen ideológia, semmilyen rezsim nem tudott kisajátítani, amelyet nem tudott fetisizálni, ez a nagy mű az, amelyben nem fordul szembe magyar a magyarral, jobbágy a földesúrral, hanem egy szívdobbanással, egy lélegzetvétellel küzd abban mindenki, s egyforma emberi mércével mérhető Dobó István és az üstfoltozó cigány, Sárközi. Nem a gyűlölet hajtja Eger népét, hanem a szeretet, a haza szeretete, elsősorban és elsődlegesen nem a törököt akarják elpusztítani, hanem megmaradni, élni akarnak. Nem a gyilkolás, hanem a létezés ösztöne hajtja őket.

Az egyetem elvégzése után magyar szakos tanárként kellett áteveznem Székely és Kharübdisz között. Mindannyian, akik ezt a nehéz mesterséget választottuk Erdélyben, tudtuk, ott lebeg fejünk fölött Damoklész kardja. Az egyetlen jó középiskolás tankönyv három szerzője közül kettőt, Fejér Miklóst és Jócsák Jánost bebörtönözték. Állandó életveszélyben voltunk.

Sokfejű sárkány vigyázott ránk: a párt, a pionírszervezet, a KISZ, a securitáté, a besúgóhálózat, s ha nem a zsdanovi doktrínák román változatának szellemében oktattunk, börtön vagy a Duna-deltában kiépített gulág várt ránk. Üldözött volt ott minden magyar értelmiségi, de olyan szigorú ellenőrző rendszer, mint az, amelyik az oktatás fölött uralkodott, egy sem volt.

Milyen lehetőségek maradtak meg ezek után, ha el akartunk jutni a tanítványok valós személyiségéhez, tudatához, identitásához?

Az emberi leleményesség végtelen.

Ha tiltott volt a szó, helyettesíteni tudta azt a vonal, a szín.

Az *Egri csillagok* nyomán rajzverseny pályázatot hirdettem meg a csíkdánfalvi, majd a sepsiszentgyörgyi líceumban, ami pedagógusbuzgólkodásom egyik fénypontja lett. Akkor jöttem rá, hogy Gárdonyi – festő. Gárdonyi képekben lát. Az *Egri csillagok* regénye nem más, mint tablók sorozata.

Kiváló rajzok, vízfestmények, temperák születtek: patakban fürdő két gyerek, szökés a táborból a szürke lovon, a dülöngélő, részeg Tulipán, a janicsárága felrobbantása a szultán helyett, a soktornyú Buda vára, a hírhedt Jedikula, a Héttorony, Eger várfalai, a csatajelenetek s a legszebb a két édesanya, akik kicserélik gyermekeiket az ostrom végén.

A gyerek nem szereti, ha csak tanítják. Alkotóelem kíván lenni az ismeretszerzésben. Stafétajátéknak neveztük a folytatásos mesélést. Nem volt tévé, se rádió, s a ma divatos sorozatokról úgy gondoskodtunk, hogy valaki elkezdte mondani a *Toldit*, a *János vitézt*, természetesen az *Egri csillagokat*, s a padtársa folytatta. Minden irodalomelméleti okoskodásnál jobban hatott, amikor passzív hallgatóból narrátorrá lépett elő egy diák, s kitüzesedett arccal mesélte el azt a részt, amelyik neki jutott.

A bolsevista ideológia legsúlyosabb dogmájába, az osztályharcelméletbe mind-egyre belebotlottunk. A kiváló építész, grafikus, prózaíró Kós Károly az erdélyi parasztvezérről, Budai Nagy Antalról írt történelmi regényt.

Semmilyen affinitást, semmilyen recepciót nem éreztünk, zavaros, visszás kép keletkezett tanárban, tanulóban egyaránt, tótágast állt bennünk a történelem. Az osztályharc dogmájához ez esetben a román–magyar összefogás, a román–magyar jobbagyok közös küzdelme a magyar urak ellen is kötelező ideológia és tantervi előírás lett, ami éppen a regény történelmi hitelességét vonta kétségbe.

Íme, egy jó író áltörténelmi regénye!

De írt Kós Károly valódi, nagyszerű történelmi tablót is. Mi nem tudhattunk róla, mert a határon elkoboztak a vámosok minden olyan könyvet, amelynek történelmi vetülete, tartalma volt. Egy minisztériumi átirat érkezett minden iskolához Bukarestből, amely szigorú parancsot tartalmazott, Kós Károly Országépítő regényét ki kell venni a forgalomból, az iskolai, a falusi és a városi könyvtárakból. Úgy látszik, Szent István európai távlatú küzdelme zavarta a balkáni horizontokat.

Itt megszakadt a film. A brutális hatalom nem tűrte a minőségi munkát, ha azt magyar katedrán végeztük, disszidálásra kényszerített. Huszonkét évet éltünk Ausztriában, s a rengeteg próbálkozás, bukdácsolás közben hétvégi iskola fundálására is vállalkoztam feleségemmel az osztrák fővárosban. Itt kereszteződött törvényszerűen az utunk a Gárdonyiéval.

Az *Egri csillagok* regényt most már olyan gyerekek kezébe adtuk, akik elveszítették szülőföldjüket, hazájukat. Az *Egri csillagok* lett a hazánk. Az Uránia filmszínház termeiben folyt szombatonként az oktatás, és a klasszikusokat egytől egyig meghívtuk irodalmi kalandjainkra. Tanterv nélkül, teljesen szabadon csak azt a könyvet ütöttük fel, amelyik tetszett, amelyik elbűvölt.

Az örök kedvenc itt is Eger viadalának a története volt. Nem kellett noszogatni senkit, olyan természetességgel szegődött minden erdélyi, délvidéki, felvidéki menekült gyermek Gergő és Vicuska nyomába, mintha ők is szereplői lettek volna a regénynek. Készült egy dramatizált változat is, elő is adtuk, az összesereglett szülők könnyes szemmel nézték, hallgatták végig.

Ezek után, epilógusként, említem meg legutolsó kalandomat.

Nagyszülőként, Magyarhonba visszatelepedve, olvasom hol itt, hol ott az unokáimnak a klasszikusokat. Természetesen többek között az *Egri csillagokat* is.

Így, az öregség bölcsességével, még olvasni sem tudó vagy éppen az ismeretszerzés első kaptatóján serénykedő emberpalánták gyűrűjében fedeztem föl a regény legnagyobb értékét, azt, hogy minden nemzedékhez szól, a gyermekhez és az öreghez egyaránt van üzenete. Ezt a teljesítményt csak a legnagyobbak valósították meg a világirodalomban: Dickens, Defoe, Swift, az Ezeregyéjszaka ismeretlen szerzői. Ezekkel rokon Gárdonyi.

Végre nem tanítom az *Egri csillagokat*! Végre szellemi és érzelmi közösségben vessez, vesszük magunkhoz azt, mint az Úr testét!

Minden unokám másképp reagál az eseményekre, az alakokra, a szövegritmusra, Gárdonyi nyelvi leleményeire. Legnagyobb unokám tizennégy éves, legkisebbik kettő. Úgy játszom ezen a csodahangszerezen, mintha hárfát pengetnék. Érzékenyséjük, érdeklődésük 6-7 éves korukban jelentkezik, akkor már a nyelvi humor is megérinti őket. Legutóbb hétéves Bence unokámat kacagtatta meg Sárközi mondata: „Megdeglass!” – mondja a cigány Jumurdzsáknak, s a csengő gyermeknevetés a csillagokig szárnyalt.

Az Egri csillagokig.

Másodszor a negatív képről

Csúfosan elbukik hát az Egri csillagok a minőség követelményén?

Igen, elbukik. Azért bukik el, mert nem képviselő. Nem képvisel minőséget, mert ő maga a minőség.

Lebecsülné, elutasítaná Gárdonyi más népek kultúráját?

Most jelent meg frissében a regény török nyelven, s bizalommal jósolhatunk neki hatalmas sikert Kis-Ázsiában is.

Barátaink, a ma élő törökök az egykor világalomra törő oszmán birodalmat ugyanazon a szemüvegen keresztül nézik, mint mi.

Márton László nem irodalmi és nem esztétikai értékrendszer alapján ítélkezett. Indulatból, egy csúf ideológiától fertőzötten öntötte disznók elé a gyöngyöt.

Egy csúf ideológia miatt jelenik meg számára a negatív kép, s látja sötétnek azt, ami fényes.

Ne kormozzuk be az egri mestert azzal, hogy megnevezzük ezt az ideológiát.

Kusper Judit

Emlékezet, hely, kultusz

Gárdonyi Géza és a receptív emlékezet

Az emlékezet helyei

Szerencsés helyzetben van az olvasó, amikor újra és újra nekiveselkedik Gárdonyi Géza nagyszabású és kultuszteremtő regényének, az *Egri csillagoknak*, hiszen mindig (de megkockáztathatjuk: már az első olvasás alkalmával is) egy olyan irodalmi és kulturális hagyományba lép, mely jelentős mértékben befolyásolja a mű befogadását. Az egyik kérdésünk éppen ezért az lehet, hogy ez a hagyomány milyen mértékben befolyásolja az olvasást, illetve hogyan alakul ki és működik az irodalmi mű kultusza.

A regény – történelmi regényként – kétségkívül csatlakozik ahhoz a folyamathoz, mely a magyar irodalomban a 19. század közepétől egyre markánsabb: az eposz utáni vágyat és az eposzírás igényét egyre inkább felváltja a regényírás szükségyszerűsége, melyben nagy szerepe van annak is, hogy az eredetközösségi paradigmát egyre inkább felváltja a hagyományközösségi paradigma¹, a múlt felidézésén túl a múlt megértése és jelenvalóvá tétele, egyfajta folytonossága – ha máshogy nem is, hát a narratíván keresztül. Nem szabad viszont figyelmen kívül hagynunk, hogy a múltvaló emlékezés sohasem egyszerű: a régmúlt eseményei nem kínálják fel magukat saját emlékképeink számára, a hozzáférés egyre nehezebb és bizonytalanabb, s források sem biztosíthatnak tökéletes tudást, hiszen csupán értelmezésükben, tökéletlen reprezentációban szólalhatnak meg. A múltból való beszéd tehát soha nem lehet tökéletes felidezés, a legalaposabb kutatás is csak narrációban fejtheti ki hatását.

Pierre Nora *Emlékezet és történelem között*² című tanulmányában jegyzi meg, hogy a múlt és jelen közötti megszakítottság felismerése összekapcsolódik a modern nemzetek kialakulásával, hiszen a közös emlékezésnek nemzeti identitásteremtő és –formáló szerepe van. Esetünkben maga az emlékezet egy történelmi regényben testesül meg, mely – többek között – egy emblematikussá vált helyhez, egy emlékezhelyhez, magához az egri várhoz kapcsolódik. Az emlékezhely mint magának az emlékezhelyhez kapcsolódó identitásnak a letéteményese nem idegen ekkor, a XIX. század végén a magyar irodalomban, hiszen a romantikus lírában is találunk példát a nemzeti identitás ilyen megformálására (pl. Kölcsey Ferenc *Mohács* vagy *Huszt*

¹ Erről bővebben lásd: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005.

² NORA, Pierre, *Emlékezet és történelem között: A helyek problémája* (ford. K. Horváth Zsolt) = P. N., *Emlékezet és történelem között*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

című verse), ám a romantika előtt, különösen a reformáció magyar irodalmában is találunk példát olyan elméletekre, melyek a nemzeti identitást nem emlékezet-helyhez, hanem olyan kollektív tudatelemekhez³ kötötték, melyek ugyancsak a mi-narratívát voltak hivatottak fenntartani. Esetünkben ez azért lehet fontos, mert a mű 16. századi története nem kapcsolódhat magához az emlékezet-hely-kultuszhoz, hiszen az elsősorban a befogadást fogja meghatározni, viszont a narratíva felkínálja és erősíti e kultuszt az általa felkínált tudatelemek segítségével: a kereszténység és az iszlám egymással való szembenállása és maga a kereszténység védőbástyája⁴ kép-zet válik identitásképzővé a mű imaginárius terében. Ugyanakkor e tudáselemek a regény terében magának a győzelemnek a helyszínéhez kötődnek, ám szerepük itt elsősorban retorika, s azt hivatott közvetíteni, hogy a török legyőzhető.

Ebből az összekapcsolásból is látjuk, hogy a különböző olvasásmódokat szükség-szerűen összekapcsoljuk a befogadás során, s éppen ezért egy olyan összetett folyamat részesei leszünk, melynek első állomásaként azt próbáljuk megérteni, hogy hogyan is működik az emlékezetkultúra. Aleida Assmann szerint, aki elsősorban a német hagyományra koncentrál, az 1990-es évek óta létező „Erinnerungskultur” (emléke-zetkultúra) fogalom csak részben teljesítette a hozzá fűzött reményeket: „Tápláltuk a magasztos reményt, hogy az emlékezés előmozdítója lehet gondolkodásmódok, el-mék, szokások, s talán egész társadalmak és államok megváltoztatásának abbéli küz-delmükben, hogy leszámoljanak erőszakos történelmük traumájával. Sokan vélik ma úgy, hogy az erőszak traumája az eltérő emlékezési stratégiák és múltképek összeveté-se révén igenis feldolgozható. Az emlékezet transzformatív erejét ma világszerte hív-ják segítségül az erőszak ártalmas gyúanyagának semlegesítéséhez.”⁵ Az emlékezet s a hozzá kapcsolódó történet/történelem ebben az esetben feloldó, terápiás hatással bír, a cél a múlt megértése és feldolgozása, a tragédiák emlékének közössé tétele. Mindez nagy erővel és hatással bír, amennyiben a fel nem fogható események megértése a cél, ám a történelem nem csak a közös, múltbéli traumákon keresztül kínál fogódzót az identitás számára. Aleida Assmannál olvashatjuk, hogy a nemzet számára három kitüntetett szerep létezik: a győztesé, a mártíré és az áldozaté.⁶ Hozzátehetjük, hogy e három szerep mindegyike jelen lehet egy nemzet történelmében, a kérdés csupán az, hogy melyiket hogyan képes saját megértéséhez felhasználni az utókor befogadó-ja, értelmezője. Hiszen vezérelheti a mindenkori befogadót egyrészt a megismerés

³ A kollektív tudatelemről lásd bővebben: ARMSTRONG, John A., *Nations before Nationalism*, University of North California Press, Chapel Hill, 1982.

⁴ E két tudatelemről lásd bővebben: SZÁRAZ Orsolya, *A kereszténység védőbástyája* = S. Varga Pál szerk., *Emlékezhelyek*, Studia Litteraria Debrecen, 2012/1–2., 52–61.

⁵ ASSMANN, Aleida, *Az emlékezet átalakító ereje* = S. Varga Pál szerk., *Emlékezhelyek*, i. m. 9.

⁶ ASSMANN, Aleida, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspo-litik*, C. H. Beck, München, 2006, 64.

karteziánus vágya: minél többet szeretne megtudni az adott kor embereiről, életéről, magáról a történelmi eseményről, egy csata kimeneteléről, okairól, következményeiről stb., másrészt közeledhetünk úgy is a múlthoz, mint előzetes létmegértéshez, amikor a múlt egzisztenciális tapasztalatként eleve adottként van jelen.

A múlt viszont – időviszonyítási jellegénél fogva – soha nem ragadható meg a maga valójában, absztraktum csupán, olyan elvont fogalom, amelynek nincs kézzel fogható léte, ezért beszélni sem könnyű róla. Ám maga a múltról való beszéd eleve létrehozza azt a „testet”, mely formálhatóvá, érthetővé, nyelvvé teszi mindazt, ami nem megfogható, s e nyelvi teremtés mellé odaállít – mintegy emlékműként – egy helyet is, ahol, aminek a segítségével maga az emlékezet képes kifejteni hatását. Pim den Boernél ezt olvashatjuk: „Pierre Nora 1977-ben indította útjára *Lieux de mémoire* című kutatási projektjét, amely újraértelmezte és korszakos jelentőségűvé emelte az emlékezhely fogalmát. Az antikvitásban a *loci memoriae* pusztán mnemotechnikai eljárások összességére vonatkozott, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a modern médiumokkal még nem rendelkező társadalmak számára. Cicero és Quintilianus esetében például mindenféle ideológiától mentes, gyakorlati mentális eljárásokról van szó. Nora *lieux de mémoire*-értelmezése azonban nagyon is ideologikus, nacionalizmussal és értékítélettel telített fogalom. A legtöbb emlékezhelyet éppen azért hozták létre, illetve formálták át, hogy a nemzetállam jelenét és jövőjét testesítsék meg.”⁷ Az így megteremtődő emlékezhelyek sok esetben magát a múltat is képesek formálni, átírni, átértelmezni, ugyanakkor – mint az emlékezhelyek többsége – jelenvalóvá is tenni azt, ami elmúlt, egyszerre létrehozva és áthidalva azt a szakadékot, amit maga a temporalitás teremt.

Számunkra, Gárdonyi regénye kapcsán mindez nem elsősorban a történelem megtapasztalása felől válik izgalmassá, sokkal inkább e gazdag terep, az irodalom felől, mely egyszerre teszi lehetővé számunkra a megismerés és a megértés kettős momentumát, anélkül, hogy bármilyen megszorítással kelljen élnie.

Maga az irodalmi műalkotás – évszázadok óta – az emlékezés egyik legkitüntetettebb terepe, ha úgy tetszik, helye (lám, az *emlékezhely* kifejezés máris új jelentést kap!), s ezáltal a kollektív emlékezet és tudás legfőbb terepe. Számos példát ismerünk arra, hogyan volt képes a műalkotás a múlt tudását és örökségét hordozni, sokszor a (kollektív) emlékezet egyetlen letéteményeseként⁸. Ez sokszor identikus kényszer (pl. egy közösség múltját, ezáltal identitását hordozó királytáblák esetében), máskor viszont belső indíttatás, amikor az irodalmi műalkotás közös nyelvi és szimbolikus készlete válik az identitás letéteményesévé. (Elsősorban a népköltészeti

⁷ DEN BOER, Pim, *Emlékezhelyek összehasonlító szempontú vizsgálata* = S. Varga Pál szerk., *Emlékezhelyek*, i. m. 24.

⁸ Jan Assmann számos példát említ az emlékezet ilyen jellegű működésére az ókori magaskultúrák esetében, vö.: ASSAMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, (ford. Hidas Zoltán), Atlantisz, Budapest, 2004.

alkotások esetében.) Mi történhet hát egy 19. századi regénnyel, (amely nem egy, az irodalom kezdetén keletkezett, eredetközösségi műalkotás, sem egy népköltészeti alkotás), amikor olyan szerepre tesz szert, hogy egy kultúra identitása szempontjából az egyik legmeghatározóbb művé válik? Erre keressük a lehetséges válaszokat.

Az Egri csillagok *mint emlékezethely*

Egy irodalmi műalkotás ismertségét, hatását legtöbb esetben a kanonizációs eljárások, kanonikus mozgások határozzák meg. Az *Egri csillagok*, lássuk be, évtizedek óta a magyar irodalmi kánon egyik legkitüntetettebb alkotása, már Gárdonyi Géza életében kötelező olvasmány volt, s azóta is tartja megtisztelő pozícióját, hiszen mindmáig része annak a nyílt kánonnak, melyet nagyban befolyásolnak a mindenkori iskolás (jelen esetben általános iskolai) tankönyvek és a különböző hatalmi és oktatáspolitikai pozíciók.⁹ A magyar általános iskolások (legnagyobb része) hatodik osztályban kötelező olvasmányként találkozik a tisztességes terjedelmű regénnyel, sejtethető, hogy azt a korábbi koncepciót követve, hogy az adott tanév kötelező olvasmánya valamilyen mértékben támogassa az éppen abban az évben tanult történelem-tananyag elsajátítását is, így kapóra jön, hogy Gárdonyi műve éppen a török megszállás korszakát dolgozza fel. Ez még nem lenne elég ahhoz, hogy a regény kultuszművé váljon, pedig e koncepciót támasztja alá az a tény, hogy 2005-ben egy televíziós játékban elnyerte a megtisztelő „Nagy Könyv” címet. Györke Ágnes, a mű keletkezését és recepcióját áttekintő alapos tanulmányában¹⁰ is láthatjuk, hogy a regény a keletkezése óta eltelt bő évszázadban minden korszak és kánon ítézésének felkínálta az éppen megfelelő kanonizációs pozíciót: hol homéroszi eposzként viselte magán az eposzi, szakrális jegyeket, hol pozitivistá, a valóságot tükröző történelmi regényként beszéltek róla, népszerűségét nem csorbította. Talán éppen ezért érezhetjük úgy, hogy olyan irodalmi alkotással van dolgunk, amely – éppen kultuszjellegeből adódóan – túlkanonizált, s ezáltal szinte lehetetlenné teszi az újraértelmezést és a korábbi, túl stabil pozíciókból való kimozdítást. (Érdemes megjegyezni, hogy amíg az *Egri csillagok* a nyílt kánon szerves része, addig Gárdonyi többi műve lényegében kánonon kívüli. Regényei közül említhetünk meg néhány ismertebbet, például az *Isten rabjait*, *A láthatatlan embert* vagy az *Ida regényét*, illetve a szintén iskolás

⁹ A kanonikus struktúráknál az 1996-os marbach-i kánon-konferencia négyes felosztását tartom szem előtt, eszerint beszélhetünk nyílt kánonról, nyílt ellenkánonról, lappangó kánonról és negatív kánonról. Vö., SZAJBÉLY Mihály, *Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában*, in: TAKÁTS József szerk., *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2000., 177–211.

¹⁰ GYÖRKE Ágnes, *Homéroszi eposztól a Nagy Könyvig*, in: SZEGEDY-MASZÁK Mihály szerk., *A magyar irodalom története II.*, Gondolat Kiadói Kör Kft., Budapest, 2007, 625–638.

könyvekből ismert néhány novelláját.) A kultuszművé válás viszont lényegében az ártalmatlanná tevésével egyszerre zajlott, hiszen a kánon a gyermekirodalom részévé tette – s tette ezzel egyidőben s éppen ezáltal a közös tudás részévé.

A közös tudás részévé válik a mű akkor is, amikor – lényegében reflektálatlanul – bekapcsolódik a kora újkori kollektív tudatelemek hagyományába: a keresztény-izlám oppozíciót, mely az ábrázolt korszak egyik leghangsúlyosabb tudáseleme, képes szöveggé tenni, méghozzá úgy, hogy nem a magas irodalom, hanem a populáris regiszter nyelvén szólal meg: a mű részévé teszi a gyerekdalok, csúfolók, népdalok világát, fontos szereplővé válik a műben a vándorénekes, Tinódi Lantos Sebestyén, akinek alakja és műve kicsinyítő tükörként is értelmezhető. Így maga a mű nemcsak történelmi, hanem nyelvi-poétikai szempontból is része és folytatója egy hagyománynak, mely lehetővé teszi, hogy hidat építsünk a múlt és a mindig újrateremtődő jelen közé nyelvi-kulturális szempontból. Igaz, hogy műfaji szempontból történelmi regényről beszélhetünk, de éppen a múlt és a nyelv ilyen felidézése lehetővé teszi számunkra, hogy nem szakrális, hanem poétikai-retorikai értelemben eposzként, eposszerű műként értelmezzük az *Egri csillagokat*. Nem céлом itt, hogy a bahtyini poétikát követve az eposszerűség és a regényszerűség jegyeit vizsgáljam a műben (ez nem is adna választ a kérdéseinkre), inkább az emlékezés és az emlékezhelyek lehetséges értelmezéseinek segítségével próbálok rávilágítani arra, miért vált Gárdonyi regénye kultuszregénnyé.

Pusztán a történelmi emlékezés, a megismerés vágya nem lenne képes létrehozni sem magát a kultuszt, sem az emlékezhelyet, mely jelenvaló mind a mai napig – persze nem tudjuk, hogy a regény nélkül is emlékezhelyként működne-e. Az egri vár az ország egyik leglátogatottabb látványossága, nem ritka, hogy a hatodikos osztályok éppen a regény olvasása után látogatnak a várba, hogy a dicső csata helyszíneit keressék fel. S a hangsúly itt a dicső csatán van, hiszen – a magyar történelmi regények közül szinte egyedülálló módon – a dicsőség, a győzelem az, ami a történelmi emlékezet irányát kijelöli. Mi tagadás, nem sok győztes csatát tudunk felsorolni, melyhez egyrészt emlékezhely, másrészt az emlékezetet ébren tartó irodalmi műalkotás kapcsolódik, s ez mindenképp az egyik lehetséges megközelítésmódot és olvasásmódot is meghatározhatja: az Aleida Assmann-nál olvasott három kitüntetett nemzetszerepből itt a győztesé kerül előtérbe, még akkor is, ha a pozitivista olvasat tudja, hogy az egri várvédők dicsősége nem volt végső győzelem, s akkor is, ha – mintegy párhuzamos olvasatként – Török Bálint sorsa felkínálja a másik nemzetszerepet, a vesztesét, áldozatét. A különböző olvasatok viszont különböző identitás erősítő pozíciót kínálnak fel, s ezek közül – szükségszerűen – a győztes-narratíváé a diadal.

Maga a történelmi esemény és a hozzá kapcsolódó hely viszont nem tudná kijelölni az emlékezet lehetőségét: az emlékező (a regény) teremti meg a helyet emlékezhelyként, így már nem egy vár a sok közül az egri vár, hanem az a hely, amely – egy narratív teljesítményhez kapcsolódva – képessé válik kultikus szerep betöltésére.

A mű pedig tovább tudja erősíteni ezt a kultikus szerepet a már említett eposz-szerű jegyekre építve, kihasználva a szöveg retorikai meghatározottságát: olyan hősöket képes teremteni, akik nem idegenként, hanem sajátként jelennek meg, a befogadó ismerősként tekinthet rájuk akár Tinódi históriájából¹¹, de akár a népmesék legkisebb fiúalakjából is, hiszen Gergő, az árva fiú lesz az, aki a mű hősévé válik. Az elbeszélő a közös tudalomra épít, hősei is azok az allegorikus figurák (török, magyar, cigány, áruló), akik ismertek lehetnek a korabeli históriákból és a népmesékből, s emellett haladunk célunk, a pozitív befejezés felé.

Ugyancsak allegorikusan értelmezhetők a férfi-női szerepek is: a szereplők azáltal, hogy allegorikus figurává válnak, többféle értelmezési lehetőséget kínálnak fel, elszakadnak a megszokott nemi sztereotípiáktól. A nő így nem csak örök másodikként jelenik meg¹², sokkal inkább maga a szerep válik fontossá, mint a nemi meghatározottság: a várvédő asszonyok hősiesen küzdenek, Vica pedig a mű több részében is férfiruhában jelenik meg.

A részletek és apró (ám fontos) képek mellett viszont láthatjuk, hogy a regény egésze belép egy nagyobb allegorikus rendbe, többféle értelmezést is felkínálva az olvasónak. A nyitó jelenetet, amikor a két gyermek a patakban fürdik, majd megjelenik Jumurdzsák, sokan, sokféleképpen értelmezték. Györke Ágnes paradicsomi jelenetként olvassa, ahol Jumurdzsák a kígyó, a csábító, így az *Egri csillagok* Gergely és Éva paradicsomból való kiűzetésének a története, s e kontextusban a bátor, ártatlanul naiv magyar válik az olvasás"én"-jévé, a furfangos, hazug, állati török pedig a „másik”-ká, a záróképben pedig Eger jóváteszi a gyermeki bűnbeesést: nem adja be a derekát.¹³ Nem elvetendő a bibliai párhuzam, mégis inkább tágítani kellene a lehetséges kontextusok, allegorikus olvasatok körét. Olvasatomban a regény közelebb áll a népmesék szerkezeti felépítéséhez, ahol a kiindulópont az egyensúly megbomlása, amit bármilyen hiány, vétek, vágy stb. előidézhet, a hős feladata pedig az lesz, hogy ezt az egyensúlyt, magát a rendet visszaállítsa, s eközben bejárja a maga – csöppet sem egyszerű – útját. Ebben az olvasatban Jumurdzsák inkább ördög, aki szintén csábít, emellett nincs sarka a csizmájának¹⁴ (ahogy a népmesék ördögének sincs), félszemű, csúnya. Akár kicsinyítő tükörként is olvasható viszont, hogy a töröktől már az elején meg lehet szökni, s ahogyan két kisgyerek megmenekül elrablójuktól, úgy sikerülhet magának a nemzetnek

¹¹ Hasonló dolog történik Arany Jánosnál is, amikor a Toldihoz, a leginkább eposz-szerű művéhez Ilosvai Selymes Péter Toldiját használja fel – ezzel teremtve meg az összeköttetést a múlt és a jelen narratív emlékezete között.

¹² Györke Ágnes értelmezi örök másodikként Éva szerepét, hozzátéve, hogy Éva „feldarabolódik a rá háruló, egymásnak ellentmondó szerepek között”, GYÖRKE, i. m. 635., 636.

¹³ GYÖRKE, i. m. 632.

¹⁴ GÁRDONYI Géza, *Egri csillagok*, Holnap Kiadó, 2012, 36.

is legyőzni a törököt. A történet maga pedig az allegorikus úttá válik, amelyen végigkövetjük a hőst, így képes a szöveg megnyitni azt a kollektív tudatelemet, amely lehetővé teszi az én-tudat mellett a mi-tudat, s ezáltal a kollektív identitás kialakítását.

Ezen olvasat során nem megismerjük a múltat, hanem sajátá tesszük, így válik maga az emlékezhely, Eger is toposszá, a regény pedig a közös tudás részévé: a regény mondatai szállóigévé válnak, a várvédők esküjét kívülről fújja minden iskolás, a hősök archetipikusává válnak, az egri nők dicsőségét, hősiességét mindenki közmondásosan emlegeti, emellett Székely Bertalan festményéről is visszaköszönnek, a regény szereplőinek neve pedig még köznevesült is, hiszen a félszemű embert *jumurdzsákként* emlegetik. Újabb keletű városi legenda, hogy a volt francia elnök, Nicolas Sarkozy a regény cigány hőséneke, Sárközynek a leszármazottja.

A mű nem csak a nyelvi szinteken fejt ki hatását: maga a szöveg térré válik az egri várban, hiszen a regény alapján próbálják azonosítani az egyes helyszíneket, járják be a kazamatát, másszuk meg a bástyákat, vagy éppen megcsodáljuk Bornemissza Gergely tüzes kerekét. Az emlékezet különös helye a vár mellett a *Végvári vitézek* szoborcsoport, mely Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotása, s jelenleg az egri Dobó téren látható. Ám maga a szobor is mozgásban van (lesz), hiszen az éppen folyó belvárosi rekonstrukció tervezett része a szoborcsoport áthelyezése a róla elnevezendő közeli térre.

Ám nem csupán a mű hősei és maga a textus válhatnak emlékezhellyé, hanem – a kultusz hozadékaként – maga a szerző is. Mind az Egerben található Emlékház, mind az egri, érsekkerti szobor szerves része az emlékezetnek, emellett érdemes elgondolkozni az egri várban, a Gárdonyi sírján található feliraton is. „Csak a teste!” – olvashatjuk a sommás mondatot, amely egyszersem felhívás a továbbgondolásra, értelmezésre.

Az emlékezet jelen idejűvé tételének számos módja van, láthattuk, hogy egy irodalmi műalkotás, az *Egri csillagok* nem pusztán emlékezetünk irányát befolyásolja, hanem magát az emlékezetet és az emlékezhelyek kialakulását is. Nem tudjuk persze megmondani, hogy a regény megszületése nélkül is ilyen vagy hasonló kultusz övezné-e az egri várat vagy éppen a hozzákapcsolódó történelmi eseményeket, ám – a többi vár példáját látva – nem valószínű, hogy irodalom nélkül ilyen mértékben válhatott volna a kollektív tudás részévé a történelem ezen szelete és ez az emlékezhely. Szükségünk van a helyekre, hogy emlékezzünk – ugyanakkor szükségünk van azokra a virtuális helyekre, amelyek mindig jelen idejűvé képesek tenni a múlt eseményeit, lehetővé téve, hogy a mindenkori olvasó ugyanúgy az imaginárius világ részese legyen, mint bármelyik fikciós történetnek. Emellett láthatjuk azt is, hogy – egy izgalmas oda-vissza működő játék részeként – maga Eger is sokat köszönhet a regénynek, mely a mi-identitást több lépcsőfokon keresztül (én, a hős – mi, az egriek – mi, a magyarok) képes megvalósítani, ezzel a magyar irodalom egyik legmarkánsabb identitásérősítő alkotását létrehozva.

Agyagási Dezső

Az én Gárdonyim

(Első találkozásom Gárdonyival)

A múlt század hatvanas éveinek elején történt. Általános iskolai tanulmányaimat nemrégén kezdtem el. A lakásunk nappalijának és édesapám dolgozószobájának falait körülölelő polcokon könyvek sokasága – mint nyiladozó értelmű gyerekeket – csábítottak a velük való közelebbi ismerkedésre. Érdeklődésem mindennapi tárgyát jelentették ezek a könyvek. A jelentős mennyiségű szakmai köteten kívül – apám az orvosi hivatást gyakorolta – szerencsére szép számban akadtak egyéb tárgyú munkák is, melyek sokszor vonzó küllemükkel hívták föl magukra figyelmemet. Legjobban a történelmi regényeket kedveltem, főleg a zeneszerzők és a művészek életéről szóló korrajzokat. A Johann Sebastian Bachról szóló kitűnő életrajzot többször is elolvastam, melynek címe a *Tamás templom karnagya* volt. Tudnivaló, hogy a televíziózás Magyarországon ez idő tájt gyermekcipőben járt, minden családnak még nem is volt vevőkészüléke. Az emberek egymáshoz jártak a technika ezen újabb vívmányát csodálni, leginkább az akkor gyakran közvetített labdarúgó-mérkőzéseket megtekinteni. Hétfőnként pedig egyáltalán nem is volt adás. Talán ez is közrejátszott abban, hogy teljes egészében lekötöttek a polcokon sorakozó kincsek, s szabadidőm túlnyomó részét kedvenc időtöltésemnek, az olvasásnak szenteltem.

A felső tagozatot még el sem elkezdtem, amikor a szokásos könyvek közötti bűvárkodásom során egy kék borítós, keménytáblás könyv kínálta magát olvasásra, melynek már a címe is vonzó volt: *Kék pille*. A tetszetős küllemű kiadvány Gárdonyi Géza 1888–1922 között született válogatott elbeszéléseit tartalmazta. Ennek a kötetnek a lapjain találkoztam először a nagy íróval, kinek apja – Kossuth Lajos fegyvergyárosa – a világsi fegyverletétel után mint uradalmi gépész gazdaságról gazdaságra járva, évről évre egyre nagyobb nyomorba süllyedt, mivel korábban minden vagyonát a honvédsereg felfegyverzésére fordította. Így Gárdonyi az úri társadalom peremén, úrtól és paraszttól egyaránt kellő távolságra töltött gyermekévek után került az egri érseki tanítóképzőbe, – ahogy ő nevezte, a „szegények egyetemére,” – itt készülve elő a tanítói hivatásra. Ennek befejezését követően számos községben tanításkodott, ahol sokszor keserűség és megaláztatás jutott neki osztályrészül. Ma már tudom, hogy ebben a kötetben nagyrészt „Az én falum” című elbeszéléskötet válogatott novellái kerültek kiadásra, mely írások képzeletemet oly annyira magukkal ragadták. Ezek a történetek ugyanis rendkívül „életszagúak”, hitelesek voltak. Szereplői hús-vér emberek, akik a könyv lapjain valósággal

éltek, sokukkal lehetett azonosulni. Gárdonyi is úgy tartotta, hogy témáit nagy részben gyermekkorából és pályája kezdeti idejéből hozta, amihez élete és ifjúkora szolgált bőséges élményanyaggal. Ebből az elbeszéléskötetből megismerhetjük tanítóskodása színhelyeinek (Karád, Devecser, Sárvár, Dabrony stb.) közösségét, azok mesterien bemutatott paraszti világát. Előadásában az ő parasztjai mély lelki életet élő érző emberek, akik az élet nyújtotta kis örömeknek is tudtak örülni, bánatukat az olvasó átélte és megértette. Sejtetni engedti, hogy az író az elbeszélésekben szereplő tanítók figuráját, azok jellemvonásait többnyire saját magáról mintázta. Novelláiban így többek között nyomon követhetjük reménytelen szerelmeinek egész sorát, de érzékletesen szólt a rossz emlékü iskolaszékek kellemetlenkedéseiről, a basáskodó plébánosokról, mint ahogy megrajzolta az iskolájába járó – általa mindig tisztelt és szeretett – gyermekek, a tanítványok mindennapjait, azok igazságra vágyó tiszta lelki világát is. Megérintettek ezek a gyermeki lélekről szóló elbeszélések csakúgy, mint korának bűneit firtató írásai, melyek például a házasságon kívül született gyermekek problémáját is taglalták. Ebben a kötetben ilyen elbeszélés például a *Pista gyerek titka* című. Amikor a novellákban szereplő felnőttek kemény világa találkozik az ártatlan gyermekvilággal, az író érezhetően mindig az utóbbiak pártján áll. Úgy érzem, hogy ezek az írások maradandó hatást gyakoroltak rám, jó néhányra a mai napig emlékszem. Gyönyörködtetőek voltak, ugyanakkor számomra egy ismeretlen, zárt világot mutattak be rendkívül érzékletesen.

Olyan kötet volt ez, melyet addig nem lehetett letenni, amíg el nem olvasta az ember. Mai fejjel pontosan tudom, azonban már gyermekszemmel is látható volt, hogy Gárdonyi mennyire nehezen viselte az általa megtapasztalt társadalmi igazságtalanságokat. Mindez legjobban a *Lámpás* című novellájában volt tetten érhető. Ez a szinte már kisregényszámba menő hosszú elbeszélés szintén olyan darab volt, melyet többször elolvastam. Annak ellenére, hogy néhány irodalomtörténész szerint ez a novella meglehetősen elnagyolt, vázlatos, mégis ez gyakorolta rám a legnagyobb hatást. A főszereplő természetesen tanító, ráadásul vörös hajszínű, akit árva gyermekként egy agglegény rokona nevelt fel. Az író ennek a tanítónak az életútját mutatja be. A lámpás természetesen ő, aki világít a sötétben, aki nélkül a látó is vak, de a kormány sajnálja tőle az olajat. Ennek a foglalkozásnak szerintem ez a máig érvényes legtömörebb, legtalálóbb meghatározása, az áthallás egyáltalán nem véletlenszerű. Kovács Ágoston tanító jelleme, magatartása, hazaszeretete a mai napig emlékezetes, több szempontból minta is számomra. A társadalom „aszott velejű törvényei” elleni nyílt állásfoglalása és kilátástalan küzdelme mérhetetlen rokonszenvet ébresztett személye iránt. Ez az ember egy ördögi körbe került. Ő, aki a szabadságharcban fegyverrel küzdött hazájáért és a szabadságért, de sebesülése után a felesége egy téves híradás miatt halottnak

vélte, és gyermeket szült, ráadásul a falu plébánosának. Mivel nős volt, a házasság szentsége miatt ismét nem házasodhatott, később a sebesülése idején őt ápoló sváb órás özvegyét vette magához, akit egy másik falu közössége – ahol nyugodt életkörülményekre találtak, – a törvényes feleségének hitt. Nyugalma megtalálásában nagyban segítette volt honvédtiszt bajtársa, aki új lakhelyének papjaként a falu iskolájába tanítónak hívta.

Ebből a szituációból az akkor érvényes szabályok szerint nem lehetett emelt fővel talpra állni, az olvasó azonban maradéktalanul tudott a tanítóval és új családjával azonosulni.

A *Kék pille* meghatározó találkozásom volt Gárdonyi Gézával. Talán mondanom sem kell, hogy a könyv nyújtotta élmények hatására nem kellett sok időnek eltelnie ahhoz, hogy újabb Gárdonyi-kötetet vegyek a kezembe. Ez volt az *Egri csillagok*, melyet sorra követtek a többiek: a *Láthatatlan ember*, az *Isten rabjai* stb. Mindemellett a *Göre levelek* is remek szórakozást jelentettek, melyekből igazi népi humor árad, s amelyet csak „testközelből” ellesve lehet ilyen mesterien ábrázolni.

Évekkel később ismét felfedeztem Gárdonyit, amikor az érettségi után elolvastam az *Ida regényét*. A könyv lapjain ismét olyan jellemvonásokkal találkoztam, melyeket nagyon vonzóaknak, hitelesnek találtam. Főhősei: Balogh Csaba dzsentri származású festőművész-hírlapíró és Ó Péter bornagykereskedő leánya – Ida –, kiknek nem mindennapi történetét jó szívvel ajánlom mindazoknak, akik szeretik a különös fordulatokban gazdag, mesterien megírt regényeket. Büszkén gondolok arra, hogy a nagy író által lakhelyül is választott hősi városnak lehetek polgára.

Szecskó Károly

Gárdonyi Géza egri barátai

Gárdonyiról még életében elterjedt és halála után tovább terebélyesedett az a legenda, hogy ő az emberektől elhúzódó „remete életet” élt. Ennek igazolásaként jelent meg az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság évkönyvében (Bp., 1929) Matlák József írása *A remete Gárdonyi* címmel. Ebben többek között ezeket olvashatjuk. *„Gárdonyi remete volt. De nem csupán külsőségekben, hanem lélekben is az, aki a magányt nem pusztán azért kereste, hogy háborítatlan csöndességben élhessen, hanem inkább azért, hogy zavartalanul, föl nem korbácsolt szívvel szerethesse a mennyei Atyát és teremtményeit, a gyarló, a gyakran gonosz, de örökéletű isteni szikrával ékesített homlokú testvéreit, az embert...”*¹

Az író halálának 10. évfordulóján látott napvilágot *Az egri remete* (Bp., 1932) című tanulmánykötet, amelyet Simon Lajos az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság elnöke szerkesztett. A kötetbe többek között Gárdonyiról írt Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnöke is, aki ezeket vetette papírra: *„Nem volt társas lény, mimóza természete nem érezte magát jól a társaságban, de nem is érdekelte őt a társas élet, amelybe ő állásánál és műveltségénél fogva tartozott; őt inkább a népélet, a teremtésben az ember, az emberben a lélek érdekelte.”*²

Ezzel ellentétben a valóság az, hogy az író népszerűsége, baráti köre, tisztelőinek száma Egerbe való költözése után egyre nőtt. Az „egri remete” házának kilincset egymásnak adták a látogatók. Természetesen a baráti kör nem korlátozódott Egerre. Gyakori vendég volt az író Hóhértarton álló otthonában pesti barátja, például Bródy Sándor, Feszty Árpád, Rákosi Viktor stb. Baráti kapcsolatát mindvégig fenntartotta Prohászka Ottokárral, Dankó Pistával, Tóth Bélával.³

A meglehetősen nagy kiterjedésű baráti körrel való eleven kapcsolata kizárta azt a hiedelmet, hogy az *Egri csillagok* írója Egerben „befalaztatta” volna magát lakosztályába, és mint „egri remete” élt volna ott negyedszázadon keresztül. Okos Miklós szerint: *„Ellenkezőleg. Gárdonyi igen nagy súlyt helyez a háza környékének kialakítására, lakosztályának minél praktikusabb és kényelmesebb berendezésére. És ez nyilván azzal a szándékkal is történik, hogy vendégeit, látogatóit jeles író voltához megfelelően fogadhasssa. A letelepedés első éveiben megszerzi házának szomszédos telkét, majd a ház előtti, a város tulajdonát képező gyeptelérre*

¹ MATLÁK József 1929. 183–185.

² BERZEVICZY Albert 1932. 6–7.

³ OKOS Miklós 1963. a. 34.

tesz ajánlatot Eger város tanácsának. Sok huzavona után Eger városa a telket Gárdonyi Gézának ajándékozza. Az író levélben fejezi ki háláját Eger város közgyűlésének és ebben a levelében többek között azt írja: *'Fiatalságom óta az volt egyik jámbor óhajtásom, hogy öregségemre, ide húzódhassak Egerbe, e fenséges romok közelébe és itt várjam meg életem decemberét... Üdvözlégy nemes, szép Eger!'*⁴

Gárdonyi nem azért alakította ki otthonát, hogy elzárkózzon az emberektől, hanem azért, hogy az írói alkotó munkának maradéktalanul tudjon élni, minden zajt, mellékzöngét kiszűrve. Ezzel magyarázható többek között az is, hogy dolgozószobáját úgy rendezte be, hogy ott nyugodtan alkothasson. Korompai János, az író életének talán legjobb ismerője *Gárdonyi Géza egri otthona* című dolgozatában így fogalmazott: *„A nagyobb csend és nyugalom felé vezető úton a következő lépés az új dolgozó-terem végébe állított nagyméretű íróasztal feletti tetővilágítás megvalósítása volt. A tetőszindelyt néhány négyzetméternyi területen üvegcseréppel helyettesítették, a mennyezet szintjébe pedig vaskeretes tejüveg-ablakot építettek be. Napközben ezen át elegendő világosság esett az íróasztalra, még akkor is, ha a csend fokozása céljából az író az udvarra néző ablakok fatábláit behajtottta.”* Gárdonyi az alkotómunkájához elengedhetetlen csendet még azáltal is fokozta, hogy családjá, édesanyja és gyermekei részére külön házat építtetett kúriája telkére.⁵

Dolgozatomban az író egri baráti körét mutatom be levéltári kutatásaim és a szakirodalom felhasználásával. Jelenlegi ismereteim szerint: Biedermann Adolf, Damó Oszkár, Elek Oszkár, Frinth (Borsodi) László, Glósz Kálmán, Halászy Caesar, Horváth Béla, Jakab József, Jankovics Dezső, Kolacskovszky János, Kriston Endre, Kürti Menyhért, Lányi Ernő, Lemle Rezső, Maczki Valér, Madarász Flóris, Mártonffy László, Mátékovics Józsefné, Tóth Ilona (Mila); Pétery (Petró) József, Sándor Imre, Setét (Schwarz) Sándor, Tordai Ányos, Werner Adolf.

Gárdonyi egri baráti köréből csak azokról szólok, akiket szorosabb kapcsolat fűzött hozzá. Elsőként *Glósz Kálmán* főorvost, az író házi orvosát kell megemlíteni, aki a gyógyító munka során került először kapcsolatba Gárdonyival. Az írónak szüksége volt az állandó orvosi felügyeletre, mivel beteges ember volt, különösen a gyomrára panaszkodott. Glósz doktor lett Gárdonyi házi orvos, aki az író felügyeletét annak haláláig ellátta. Az orvos-beteg kapcsolat az évek során meleg barátsággá alakult, s Glósz Kálmán az író legmeghittebb barátai közé tartozott.

A főorvos féltően gondoskodott Gárdonyi egészségének megóvásáról. A következő történet is jól bizonyítja ezt. Az író egy időben állandó fejfájás kínozta, melynek okát azonban nem tudta. Amikor egy alkalommal a főorvos megvizsgálta a szemét, a pontos diagnózis érdekében javasolta, hogy a fővárosban keresse fel a híres szemészt,

⁴ OKOS Miklós 1963. a. 34–35.

⁵ KOROMPAI János 1976. 16–17.

Grósz Emilt, aki megállapította, hogy Gárdonyi szeme gyenge, s azért fáj állandóan a feje. Ezt követően szemüveget kellett viselnie, s így megszűnt a fejfájás.

Gárdonyi barátjának iránta tanúsított jóságát tőle telhetően igyekezett meghálálni. 1904. április elején Glósz Kálmánnak, aki akkor már az Irgalmas Kórház főorvosa volt, 100 db könyvet adott át oly céllal, hogy az legyen az alapja a betegek számára létesítendő könyvtárnak. Az adományozott könyvek címét nem ismerjük. Annyit azonban tudunk, hogy azok többsége humoros tartalmú volt, hiszen a könyveket betegeknek szánta vigasztalásul. A főorvos köszönettel fogadta az író nemes ajándékát, s a Gárdonyi által alapított új kórházi könyvtárat Gárdonyi-könyvtárnak nevezték el. Az író a könyv adományozásakor kijelentette, hogy a betegkönyvtárat a jövőben is gyarapítani fogja. Ezzel nem is késlekedett. 1905 karácsonyán ismét 100 db könyvet adott a kórháznak, melyért *„a vezetőség a szegény sínylődő betegek nevében forró köszönetet mondott a humánus szívű írónak.”*

Orvos barátjának lelkiismeretességét azzal is honorálta Gárdonyi, hogy 12 darab díszes kivitelű poharából egyet neki ajándékozott. Az ajándékpohárra ezt a szöveget íratta: *„Ez a világ nem volna, ha egy kis bor nem volna – Göre Gábor bíró úr.”* Az *Isten rabjai* című regénye 1908-as első kiadásának egy példányát az alábbi szöveggel ajánlotta doktorának: *„Dr. Glósz Kálmánnak, barátomnak és orvosomnak Gárdonyi Géza”*. A két férfi meghitt kapcsolatának bizonyítéka az is, hogy az orvos külföldi útjairól üdvözlőlapokat küldött az írónak. Ezek közül egy jelenleg is megvan az egri múzeum Gárdonyi-gyűjteményében. Ezt 1915. október végén keletkezte Olaszországból. Szövege így szól: *„Kedves Géza – Esik az eső és így kellemetlen az ittlét, bármennyi szépség is látható. Üdv. Dr. Glószné, Kálmán.”*⁶ Glósz Kálmánon kívül az író baráti kapcsolatban állt Sándor Imre zsidó származású orvossal is, akit 1944. október 15-én a nyilas katonák többemagával agyonlőttek, mivel munkaszolgálatos társaival együtt a rádióban elhangzó Horthy-proklamáció idején a Himnuszt énekelték.

Az 1897-ben Egerbe költöző írónak a legszorosabb kapcsolata a helybeli ciszterci gimnázium tanáraival alakult ki. Közülük is kettőhöz fűzte szoros kapcsolat: *Maczki Valér*hoz és *Tordai Ányos*hoz. Maczki 1890-től 1921-ig, haláláig élt Egerben. Gárdonyi egyik hozzá intézett levele azt bizonyítja, hogy a szerzetes tanár és az egri író gyakran meglátogatták egymást, s ha hosszabb ideig nem találkoztak, akkor a kölcsönös beszélgetés már hiányzott az írónak. 1909. május 25-én a következő baráti levelet küldte a neves tanárnak:

„Kedves jó Valér bátyám!

A sétálás ugyan mindenkör egészséges, de ha már erre sétálsz, pihenj is meg nálunk. S főképpen: izend meg valamicskével előbb, hogy itthon lehessenek. Úgyis sajnálom, ha ritkán találkozunk.

⁶ SZECSKÓ Károly 1983. 34–36.

A fiam délután 2. órákor mindennap lefut a postára. Az inasotok megmondhatná neki kedves és megtisztelő szándékokat. A fiam ugyanis 2. órákor a posta előtt lődörög. Könnyen megismerhető nagy bagoly-fejiről.

Szeretettel várlak mindenkor

Gárdonyi

909. VI. 23.”

Meghitt barátságukat bizonyítja az is, hogy az író előszót írt Maczki 1911-ben publikált *Szántottam, vetettem* című kötetéhez, amelyben addigi tanulmányából, szónoklataiból válogatott egy csokorralalót. Gárdonyi előszavában kifejezésre jut, hogy ő milyen jelentős személynek tartotta Maczkit Eger város életében: „*Negyven éve tanít a ciszterciek magyar-lelkű gimnáziumában. Tanítványa csaknem az egész város úri népe. Történelem, stilisztika, poétika, filozófia a kedves tárgya. ... De nemcsak az iskolájában lobog az ő tüzes lelke: nincs Eger városának olyan nemzeti megmozdulása, hogy őt ott ne lehessen látni.*” Mindvégig lelkes hangú előszavának végén utalt arra, hogy barátja kötetében: „*Összeszedi, mint a jó gazda az elhullott kalászokat. S íme: könyvben tanít tovább. Az ekevas kopton-kopik az idővel, de annál fényesebb.*”

Maczki Valér 1909-ben egy kéziratát elküldte Gárdonyinak, aki megjegyzéseket fűzött ahhoz. A bírálat szövegéhez az író még egyik regényét is mellékelte, ezzel igazolva, hogy minden regény szerkezete más és más. Maczki 1921. december 4-én hunyt el Egerben. A következő napon Gárdonyi részvétét fejezte ki az egri ciszterciek rendfőnökének, Werner Adolfnak. „*A főtisztelendő szerzet gyászában megilletődött szívvel osztozom. Valér bátyánk és barátunk immár az Úr előtt állva mondja alázatos beszámolóképpen: Szántottam, vetettem ... Az ő emléke nem oszlik el itt – lent a fáklyafüsttel.*”⁷

Maczki Valéron kívül Gárdonyi jó barátságban volt *Tordai Ányos* tanárral, aki 1913-tól 1924-ig oktatott Egerben. Innen Budára, majd Bajára helyezték, de a Dobó István Vármúzeum Gárdonyi-hagyatékában található levelek tanúsága szerint a barátság később is megmaradt. Tordai az 1919-es Kommün egri eseményeiről naplót írt, melyben beszámolt Móricz Zsigmond 1919. áprilisi egri látogatásáról, amikor Gárdonyival is találkozott.

Gárdonyi Géza halála után Tordait tartották legjobb ismerőjének. Irodalmi szaktekintélynek számított, s jelentős szerepe volt az író kultuszának megteremtésében. Egerben 1923-ban alakult meg a Gárdonyi Géza Társaság, melynek elnöke Werner Adolf, főtítkára pedig Tordai Ányos volt. A Társaság 1924. január 15-én Gyöngyösön tartott felolvasóülésén előadást tartott *Első és utolsó találkozásom Gárdonyival* címmel. Még ebben az évben, a negyedik felolvasóülésen, *A láthatatlan embernél* címmel mondta

⁷ KILIÁN István 1999. 31–33. – MACZKI Valér 1911. – Egri Népujság, 1921. dec. 6.; dec. 7.

el emlékezéseit, melynek szövege a társaság első évkönyvében látott napvilágot 1924-ben. Ebben Tordai leírja, hogy az író halála napján látogatta meg utoljára. Emlékezését így fejezte be: „örökre láthatatlan maradt. ... A halott költő arcára borították a szürke terítőt. Koporsójára rászögezték a födelet. A koporsót alábocsájtották a Bebek bástyán Dobó hős fiainak csontjaival vegyült az anyaföldbe. A sír fölé hatalmas keresztfát állítottak, rajta e pár szó,

amint a Mester rendelte: Csak a teste... Mert csak a test lett örökre láthatatlan. Lelkét látjuk, érezzük és csodáljuk munkáiban.”

Amikor Tordai Egerből véglegesen Bajára költözött, az író fia, Gárdonyi József tőle kért segítséget. Az 1929. január 21-én keltezett levélből kitér, hogy Egerben felmerült egy Gárdonyi-mauzóleum létesítésének gondolata. Az eredeti elképzelés szerint az író várbeli sírja fölé egy görög oszlopcsarnokot kívántak állítani tisztelői. A város vezetői azonban a fakereszt mellett döntöttek. Gárdonyi József *Az élő Gárdonyi* című könyvéről Tordai Ányos írt recenziót a Magyar Kultúra című folyóiratban.⁸

Az Egerben élő tanítók közül Gárdonyi jó kapcsolatban állt Kolacskovszky Jánossal és Frinth (Borsodi) Lászlóval. Kolacskovszky Lajos visszaemlékezése szerint: „A nagy magyar író végig szívélyes baráti viszonyt tartott fenn apámmal. De hiszen kartársak is voltak! Gárdonyi egyszer-kétszer a házunknál is megfordult...” 1915. január 4-én levélben fordult író barátjához, s arra kérte, hogy írjon egy cikket az általa szerkesztett Heves Megyei Tanügy című folyóiratba: „... tudom, ha Nagyságod a kristályosság finomodott eszmevilágában él is, azért sohasem tartja idegennek maga előtt a néptanítókat. Egyébként nagy okom van arra, hogy ezt a levelet megírjam. Alázatos instancia akar lenni, azonban csak a magam nevében beszélek a – tanítóság számára. Ezért kizáróan enyém legyen a felelősség, ha alkalmatlan időben esnek a kérésem.

A Heves megyei tanítóság lapja, a Heves Megyei Tanügy most lép a XX. évfolyamába. Két évtized kultúrharcában becsületes nyomjelzője volt azoknak a törekvéseknek, amelyek a Heves megyei tanítókat hevítették a magyar nemzeti kultúra előbbre vitelében. Nagyságod szeme láttára vívtuk vértelen csatáinkat és most, hogy határköhöz érkezünk, alázattal kérem, tiszteljen meg bennünket Nagyságod azzal, hogy a XX. évfolyam január 15-én megjelenő 1-ső számában idézzen hozzánk néhány buzdító szót! Megbecsülhetetlen talizmánja lesz ez munkálkodásunknak és örök emléke nekünk érző nagy lelkének.” Tudomásunk szerint Gárdonyi nem küldte el barátjának a kért cikket.⁹

Frinth (Borsodi) László tanító iskolatársa volt Gárdonyinak az egeri római katolikus tanítóképzőben. Évtizedeken keresztül barátok, és gyakori vendég az író házában. Azon néhány egeri vendég közé tartozott, akit az író mindig szívesen látott egy kis be-

⁸ TORDAI Ányos 1924. 172–173. – GÁRDONYI József 1996. 543–544.

⁹ KOLACSKOVSZKY Lajos 1952. 12. – KOLACSKOVSZKY János levele Gárdonyi Gézának. Eger, 1915. jan. 7. Leltári szám: 67.961.

szelgetésre. Gárdonyi *A bor* című drámája nyelvezetének egyik bírálója is ő volt, mivel jól ismerte a palócokat. A *Boldog halál szekerén* című kötet témáját is Frinth mesélte el az írónak, aki rögtön elhatározta, hogy a történetet feldolgozza. Nem is annyira a téma érdekessége ragadta meg – írja Gárdonyi József –, mint inkább az, hogy a történet éppen akkor jutott el hozzá, mikor egy elbeszélő sorozat ötletét fontolgatta. Az a gondolat fogalmazódott meg benne, hogy milyen érdekes lenne írni egy könyvet azokról, akik már találkoztak a halállal. Az író első elbeszélése címének *Akik látták a halált* választotta. Később a címet megváltoztatta, s helyébe illesztette az újat: *Boldog halál szekerén*.¹⁰

Az írónak az egri Állami Királyi Főreáliskola (ma Dobó István Gimnázium) tanárai közül legjobb kapcsolata Elek Oszkár magyar–francia szakos tanárral volt. (Itt tanult és érettségizett az író József nevű fia, 1902–1909 között.) Elek 1904-től 1911-ig oktatott az intézményben. A tanításon túl tudósként is jelentőset alkotott, színvonalas irodalomtörténeti dolgozatokat, kritikákat írt. Gárdonyi József *Az élő Gárdonyi* című munkájában többek között ezt írta róla: „*Én is keze alá jártam. Szíves, derék, jó bánásmóddal és diákjai rajongását kiérdemlő munkával igyekezett belénk tömni a tudás sokszor fanyar gyümölcsét, talán többet is, mint amit a szigorú tanterv előír, és talán több kedélyességgel is, mint ahogy a szabályok engedik. Szerettük a buzgalmaért, egyenességéért, igazságosságáért. A magyar irodalmat mindenki fújta nála és a 8. év végén úgy beszéltek Napóleon nyelvét, mintha nem is a Duna-Tisza között élnénk, hanem valahol a Szajna partján.*”

Elek Oszkár 1911-ben Egerből Aradra került, ahol az Állami Főreáliskola tanára lett. 1917-ben Aradon szerették volna Gárdonyit megnyerni a helybeli kultúrpalota igazgatójának. Elek az íróhoz intézett, 1917. július 20-án kelt levelében számos érveléssel igyekezett megnyerni őt a direktori állásra. Az író tartva életkörülményei megváltozásától és Egerhez való ragaszkodása miatt ellenállt minden kísértésnek.¹¹

Gárdonyit meghitt barátság fűzte a magyar filmszakma úttörőjéhez, *Damó Oszkár* újságíróhoz, akivel még Szegeden ismerkedett meg, amikor a *Szegedi Napló*, a *Szegedi Friss Újság* és a *Szegedi Híradó* szerkesztőségében dolgoztak. Damó 1908-ban került Egerbe. Setét (Schwarz) Sándor ellenzéki-haladó lapjának, az *Egri Újságnak* lett a fellelős szerkesztője. Ő volt az első, aki felvetette egy állandó mozi létrehozását Egerben. A film iránti rajongása bírta rá őt arra, hogy 1913-ban kibérelje az Uránia Mozgót. Az év augusztusában állapodott meg Kállay Miklós, akkor még Egerben élő íróval, hogy a moziban látott darabok nyomán egri ismeretterjesztő filmeket ír, amelyet majd ő filmesít meg. Ekkor merült fel az 1552. évi egri várostromról, a helyi fertálmesterekről s néhány helyi boszorkányperről készítendő ismeretterjesztő kisfilm ötlete, amely végül nem valósult meg.

¹⁰ KOROMPAI János 1968. 479–480.

¹¹ GÁRDONYI József 1996. 491–492. – SZECSKÓ Károly 1983. 82–85.

Damó Oszkár munkatársával, Kállai Miklóssal az 1913. július 3-i egeri árvízről filmet készített. Ekkoriban ismerkedett meg Gárdonyi Gézával, s mint az *„Egerben élő Gárdonyinak barátja és tanítványa, neki sikerült rábírnia Gárdonyit, hogy Ali rózsáskertje című színpompás novelláját engedje át mozgókép drámának. Így született meg a vállalkozás...”* A Damó által filmre átírt Gárdonyi novellát Egerben, illetve a szomszédos Andornakon forgatták. Méltán írhatta ekkor a helyi sajtó: *„... éppen abból a városból, ahol az illusztris író legmélyebb tisztelettel veszik körül: Egerből indultak útra a Gárdonyi-filmek...”* Ali rózsáskertje *„az akkor bűvös 1000 m-es határt először átlépő magyar film lett. Az egeri Damó igényes műve messze túlszárnyalta a korszak alkotásait és az egyik első magyar művészfilmként tartják nyilván.”*

A film és bemutatásának híre országos visszhangot váltott ki, s az azt finanszírozó Hungária Első Magyar Filmvállalat igazgatója levélben kereste meg az író. Damó Oszkár Egerből Budapestre költözött, s a Gárdonyival kötött megállapodás alapján három Göre-filmet forgatott: Göre Gábor kalandozásai 1–2. (1913, 1914), Göre Marcsa lakodalma (1915). A filmeket Egerben hosszú időn keresztül telt ház előtt mutatta be az Uránia. Gárdonyi 1914 májusában a Damóval kötött megállapodás a *Vesződelmek* című írásának a „finanszírozása”-hoz is hozzájárult, de a megvalósítást megakadályozta az első világháború.¹²

Gárdonyi *Lányi Ernő* zeneszerzővel is szoros kapcsolatot ápolt. Lányi 1897-ben került Egerbe, ahol a főszékesegyház karnagya lett. A városban élt az 1900-as évek elejéig, amikor Székesfehérvárra hívták meg szintén egyházi karnagynak. Egeri évei alatt megzenésítette író barátja néhány versét, így születtek a *Göre-nóták* és a *Gárdonyi-nóták*.

A korabeli helyi sajtó többször beszámolt azokról a hangversenyekről, ahol a Gárdonyi által írt s őáltala megzenésített versei szerepeltek. Így történt ez 1899. augusztus közepén is, amikor a *Heves Vármegyei Hírlap* tudósításában a következőket írta: *„Utoljára emlékezünk meg Lányi Ernőnek Gárdonyi Géza költeményeire írt dalcsockorjáról, pedig hogy ez aratta a legnagyobb tetszést, az elvitathatatlan.”*

Az év november közepén az Egeri Dalkör hangversenyén is szerepeltek az író megzenésített művei. Az Egeri Újság november 23-i tudósítása szerint: *„Az est szenzációja jött ezután. – tudniillik Kiss József költő Egy sír című, Lányi Ernő által megzenésített versének előadása után – egy humoros dalcsockor, melyet Lányi Ernő szerzett, Gárdonyi Géza országszerte ismert Göre-verseire. A Göre-nóták premierje volt ez az est, s az egeri közönséget valósággal extázisba hozta. Viharos taps hangzott el minden egyes nóta után, s mind a tizenennyolc nótát meg kellett ismételnie az előadónak.”* Az Egeri Újság 1901. február 14-i tudósítása szerint a hónap 10-én az Egeri Dalkörrel együtt Lányi Budapesten járt az Otthon Írók és Hírlapírók Körébe, ahol szerzeményeit adták elő. A Budapesti Hírlap tudósítása szerint a hallgatóság-

¹² SUGÁR István 1979. 45–51.

nak: „*Legjobban tetszett Petőfi: Zöld leveles fejér – Gárdonyi: Nem nézett rám...*” megzenésített versei.¹³

Jankovics Dezső több mint két évtizedig a város polgármestere volt. Gárdonyi 1901. május 8-án keltezett levelében arra kérte a polgármestert, hogy délután kézhez kaphassa az írást, ami feljogosítja József fia átvételére. ... Elnézést kér a sürgetésért, de tíz hónapja számlálja a napokat, hogy azt megkaphassa. A levél az író sok nehézséggel teli magánéletéről szól, hiszen Egerbe költözése után éveken keresztül fáradozott azon, hogy magához vehesse gyermekeit. Végül Gizella, József és Sándor került hozzá. Az író édesanyja, Nagy Terézia gondoskodott nevelésükről.

Gárdonyi és Jankovics Dezső az évek során meghitt barátságba kerültek. Róla mintázta az *Egri csillagok* András bíró alakját, míg Horváth Béla városi tanácsnokról Gergely vitézt. Megemlítem Babocsay Sándor helybeli ügyvédet, országgyűlési képviselőt, aki a századforduló táján a városi politika egyik hangadója volt. Ő terjesztette elő a képviselőtestületnek azt a határozati javaslatot, hogy 1899-ben az író a várostól ingyen kapjon egy telket, előkert létesítésére.¹⁴

Az *Isten rabjai* című regényének köszönheti Halászy Caesar teológiai tanár barátságát. „*Bizony sok történelmi egyházi könyvet összeolvastam. Templomi és klostromi kérdések megoldásában sokat köszönhetek a könyveken kívül dr. Halászy Caesar barátomnak, aki elejétől fogva érdeklődött a munkám iránt, továbbá Paluscsák tudós dominikánusunknak, aki a szerzet reguláinak nekem homályos részeit szíves készséggel segített megértetnem.*” Halászyval és Paluscsákkal a regény írása közben többször is találkozott. 1908. augusztus 28-án Paluscsák elolvasta a regény addig elkészült kéziratát. A kolostorról írt részekről a tudós páter csaknem két napig vitatkozott Gárdonyival, s türelemmel segítette a részletek pontosításában.

Az író 1913 nyarán azon dolgozott, hogy bibliai tárgyú írásait kötetté rendezze. Akkortájt a *Két notesz* legendájáért lelkesedett, s így merült fel az ötlet, hogy legendáiból könyv szülessen. Elsőként Halászy Caesart kérte meg, hogy olvassa el kéziratát. József fia szerint: „*Éppen jó kezekbe adta. Halászyból előtört a hivatás. Előszedve beszélőképessége összes fegyverét, s miután már más nem használt, azzal végezte: 'Géza, ha egy kicsit is becsülsz engem, ne bocsáss ki kezedből ezt a legendát, se azt a könyvet, indexre raknak összes köteteiddel, mint Prohászkat.' Ez az érv használt. Gárdonyi halála után a legendás kötetet én rendeztem sajtó alá.*”

Halászy Caesar fontos szerepet kapott az író utolsó, *Bibi* című regényének megírásakor is. Készülő munkájáról Gárdonyi 1922 májusában, még írás közben nyilatkozott egy újságnak: „*A papi életből veszem legújabb regényem tárgyát és a Pesti Hírlapban*

¹³ LESZLER József 1986. 211–213. – Heves Vármegyei Hírlap, 1899. aug. 18.; dec. 19. – Egri Újság, 1899. nov. 23.

¹⁴ OKOS Miklós 1963. a. 34.

fogom kiadni.” Már korábban is foglalkoztatta a papi nőtlenség kérdése. A regényt naplós formájában írta meg, melyet különösen kedvelt. Ez volt az író végső számvetése, egy mindenbe bölcsen belenyugvó, megtört öregember vallomása. Wak Lukács alakját Gárdonyi Halászyról mintázta. Wak Lukács és az író titkos naplójának szövege több helyen összecseng. Lukács úgy élte át a háború éveit, ahogyan Gárdonyi. Az író korrajza hozzá méltón részletes és pontos volt.¹⁵

Kriston Endre és Pétery (Petró) József római katolikus papok szintén Gárdonyi baráti köréhez tartoztak. Kriston Endre az első világháború alatti években érseki titkár, később segédpüspök, aki maga is írt. Ő volt a közvetítő Gárdonyi és az érseki udvar között. Az írot az első világháború mélységesen megrázta. Minden alkalmat megragadott, hogy tiltakozzon pusztításai ellen, s enyhítse annak következményeit. Mindig készen állt, ha a katonák, az áldozatok sorsán kellett segíteni. Ez hozta közel Kriston Endréhez is. *A Háborús karácsony* (Eger, 1914) című többszerzős kötet előszavát Kriston kérésére Gárdonyi írta: „*A háborút nem a jóakarátú emberek indították. A jóakarátú emberek nem állnak bandába, hogy megfordítsák az Isten ötödik parancsolatát. A jóakarátú emberek nem gyűjtik fel a világot mind a négy sarkán is, s nem árasztják el vérrel a vetéseket!*”

Kriston Endre még december 23-án megküldte az írónak az említett könyvecske néhány példányát, és ismét megköszönte a Gárdonyi által írt előszót. 1915. november 1-jén Kriston a háború árvái javára rendezendő műsoros délutánra kért egy verset tőle. November 6-án megköszönte a költeményt, amelyet Simon Zsuzsa fog előadni.¹⁶

Pétery (Petró) József teológiai tanár is gyakran felkereste Gárdonyit. 1918 októberétől ő lett az *Egri Katolikus Tudósító* szerkesztője, s arra kérte, hogy tisztelje meg folyóiratát írásaival. 1921-ben jelent meg: *Tenger járók csillaga, A föld, Jézus és a gyermek*. Gárdonyi 1921. július 3-án levélben tiltakozott barátjánál amiatt, hogy mint szerkesztő „*az ő írásához önkényesen magyarázatot toldott... A gyengeségeimért is magam akarom viselni a felelősséget.*” Kérte, hogy nyilatkozatát Petró tegye közzé folyóiratában. 1922 áprilisában látott napvilágot a kiadványban az író *Kendő vagy mi* című novellája.¹⁷

Mátékovics Józsefné Tóth Ilona az író barátja és múzsája volt. Alakját az író több regényében megörökítette: *Ida regénye, Az Isten rabjai* stb. Mila a szomszédban lakott, s férje tudtával, nagy alázattal szolgálta az egyre inkább betegeskedő írot. Ő volt Gárdonyi utolsó és legigazibb szerelme. Az író 1908-ban, sokéves huzavona után hivatalosan is elvált feleségétől, Csányi Molnár Máriától, akitől már több mint másfél évtizede különváltan élt. A volt feleség Győrben nevelte az író harmadik fiúgyermekét, Gézát, akit azonban nem tartott fiának. Nem tudjuk, hogy oly hosszú idő után miért szánta el

¹⁵ GÁRDONYI József 1996. 400–403.; 450. – KOROMPAI János 1968. 669–670. – GÁRDONYI József 1996. 148.

¹⁶ GÁRDONYI Géza 1914. 6–7. – KOROMPAI János 1968. 358.

¹⁷ KOROMPAI János 1970–71. 282.

magát a válóper megindítására. Minden bizonnyal része volt benne Milával való meghitt barátságának, aki vállalta a kapcsolat minden következményét, hisz ki volt téve az igaztalan rágalmaknak is.¹⁸

Az egész életében gyenge egészségű író állapota a halála előtti hónapokban fokozatosan romlott. Barátai azonban ekkor sem hagyták el, és gyakorta meglátogatták. Az egriek együttérzéssel és aggodalommal követték az író egészségi állapotáról szóló híreket. Az *Egri Népujság* 1922. október 27-i számában *Gárdonyi betegágyánál* címmel Jakab József újságíró barátja írt róla, akinek elmondta, hogy: „*Masszázst rendelt házi-orvosom, Glósz Kálmán doktor. S ez annyira fölízgat, hogy éjjel nem alhatom.*” Arról is szólt, hogy szeptemberben megfázott, s az influenza ágyba kényszerítette. Ekkor Frinth József kórházi orvos is megvizsgálta, aki szívgyengeséget állapított meg.¹⁹

Gárdonyi utolsó óráiról is Jakab számolt be az említett újság október 31-i számában. Szinte folyamatosan mellette volt Mila, „*aki angyali jósággal és türelemmel ápolta, halalkan, maga elé merengve szólt: – S ha meghalok, ne sirassanak nagyon, se maga, se édesanyám... Odafönről vigyázok magukra.*” Milán kívül ágyánál megjelent Tordai Ányos, Werner Adolf, dr. Setét Sándor, dr. Petró József, Biedermann Adolf. Mátékoviczné elmondta nekik, hogy mielőtt odaértek volna, az író hegedűt fogott kezébe, és eljátszotta a *Darumadár hazafelé szálldogál* című dalt, de hamarosan kimerült. „*Nincs erőm. Gyöngék az ujjaim, panaszkodott. Az esti órákban az ágytakarón játszott a keze. Nézze – szólt Mátékovicnéhoz, – gyönyörű virágok vannak a takarómon. Még sohasem láttam ilyen különös színű virágokat. De én nem látok itt virágokat, – mondotta Mátékoviczné.*”

Az író halála napján éjjel után két óraker, ahogy József fia emlékezik, megkérdezte tőle: „*Itt van-e Jakab Jóska? Szerettem volna megkérdezni, mik a tervei a jövőre? Nem mondotta nektek? Majd Mátékoviczné kezét simogatta meg, aki jó éjszakát kívánt neki: – Jó éjszakát, Istennek kedves angyala.*” Ezek voltak az író szavai, majd elbúcsúzott édesanyjától s fiaitól, s anélkül, hogy a halált emlegette volna, 30-án éjjel fél 3-kor visszaadta lelkét teremtőjének.²⁰ Az író halálos ágyánál ott volt Pétery (Petró) József barátja is, aki a legenda szerint meg akarta gyóntatni, de Gárdonyi ezt elhárította. „*Amikor pap barátja, Péteri József, a későbbi váci püspök figyelmezteti, így kérdez vissza: Már ennyire lennék? – A pap nem erőltette.*”²¹

Íróasztalában a végrendeletéhez csatolva egy följegyzést találtak, melyben ezek olvashatók: „*Sír-iratomban semmi egyéb ne legyen, csak felül a kereszt, rajta aztán a két név, alatta a két évszám, s jóval alább: Csak a teste.*” Gárdonyi eredeti szándéka az volt, hogy földi maradványait kertjében helyezték örök nyugalomra. Ezt tudatta barátjával,

¹⁸ OKOS Miklós 1963. a. 44. – OKOS Miklós 1963. b. 3.

¹⁹ Egri Népujság, 1927. okt. 22.

²⁰ Egri Népujság, 1922. okt. 31.

²¹ CSERMELY Tibor 2012. 70.

Tordai Ányossal. Ő ismervén az írónak az egri várhoz fűződő érzelmeit, javasolta, hogy a Bebek-bástyán temessék el. „*A mester hajnal óta halott. Az utcasarkokon a város gyászjelentése. Sok házon fekete lobogó. Életében kevesen ismerték, holtában mindenki magáénak vallotta. Dobó városa megbecsülő kegyelettel vonta le a fátyolt a láthatatlan emberről. ...csak a teste lett örökre láthatatlan. Lelkét látjuk, érezzük és csodáljuk munkáiban.*”²²

Irodalom

- BERZEVICZY Albert Gárdonyi Gézáról. Az egri remete. Budapest 1932.
- CSERMELY Tibor: *Evangelizál-e az irodalom?* Jel, június 2012.
- GÁRDONYI Géza: *Szántottam, vetettem.* Beszédek. Tanulmányok. Felolvasások. Értekezések. Bp. 1911. 6–7.
- GÁRDONYI József: *Az élő Gárdonyi.* Bp. 1996.
- KILIÁN István: *Gárdonyi Géza és a ciszterciak levelezésük tükrében. II.* Új Hevesi Napló, 3. sz. 1999.
- KOLACSKOVSZKY Lajos: *Három Kolacskovszky.* Kézirat. Eger, 1952.
- KOROMPAI János: *Gárdonyi Géza levelezése Gárdonyi Sándor hagyatékában. I.* Az Egri Múzeum Évkönyve. VI. Eger, 1968.
- KOROMPAI János: *Gárdonyi Géza levelezése Gárdonyi Sándor hagyatékában. III.* Az Egri Múzeum Évkönyve VIII – IX. Eger 1970–1971.
- KOROMPAI János: *Gárdonyi Géza egri otthona.* Eger, 1976.
- MACZKI Valér: *Szántottam, vetettem...* Beszédek és tanulmányok. Budapest, 6–7. 1911.
- MATLÁK József: *A remete Gárdonyi.* Az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság Évkönyve. Bp. 1929.
- OKOS Miklós: *Gárdonyi és Eger.* Emlékkönyv Gárdonyi Géza születésének 100. évfordulójára. Eger. 1963. a.
- OKOS Miklós: *Meghalt Mila.* Heves Megyei Népújság, 1963. b. febr. 14.
- SUGÁR István: *Az egri filmszínházak története. 1900–1948.* Archivum 8. A Heves Megyei Levéltár Közleményei. Eger. 1979.
- SZECSKÓ Károly: *Gárdonyi egri orvosa.* Hevesi Szemle, 4. sz. 34–36. 1983.
- SZECSKÓ Károly: *A Főreáliskola tudóstánára volt. Elek Oszkár egri éve.* Hevesi Szemle, 3. sz. 82–85., 1989.
- TORDAI Ányos: *A láthatatlan embernél.* Az egri Gárdonyi Társaság első évkönyve. Eger. 1924.

²² GÁRDONYI József 1996. 543–544. – TORDAI Ányos 1924. 170–173.

Szoviár János

„Azt mondd-e, hogy versnél szebb a próza?”

– *Tollvonások Gárdonyi Géza lírikusi portréjához*

Ha Gárdonyi Géza nevét halljuk, mint íróról alkotunk képet magunknak. Regényeire, elbeszéléseire, esetleg drámáira gondolunk. Ez természetes is: Gárdonyi prózája és drámaköltészete kiállta az idők próbáját, elbeszélő művészete még csak meg sem kopott a halála óta eltelt 90 esztendőben. Könyveit ma is frissen, igazán élőnek és hatónak találjuk. Gárdonyi, az író népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, hogy az *Egri csillagok* – mely kötelező iskolai olvasmány – néhány éve a köztvénytől által propagált országos olvasói közvélemény-kutatása alapján Magyarország legnagyobb könyve lett.

Kevésbé ismert azonban Gárdonyi Géza másik arca: a költőé. Nem véletlen tehát, hogy „az egri remete” lírai alkotásait, versesköteteit jóval kevesebben forgatják. A teljes életmű megismeréséhez, értékeléséhez azonban elengedhetetlen e művek ismerete.

Kétségtelen, hogy Gárdonyi Géza elsősorban író volt. Azonban lírai alkatú regény- és színműíró. A líra nem tartozott a reprezentatív műnemei közé, mégis alkotott kiemelkedőt a költészetben belül is: néhány verse kitűnik a századforduló irányzatoktól és újító törekvésektől hemzseggő időszakából: jó néhány fülbemászó, emlékezetbe ívódó, ugyanakkor korszakjelző költeményt is írt.

Gárdonyi Géza – az egyik legnépszerűbb magyar prózaíróként – a műfajok királynéjaként jellemezte a verset, melyekből két kis kötetet adott ki. 1894-ben jelent meg *Április* című verskötete, melyet 1904-ben a *Fűzfalevél, nyárfalevél* követett (1914-ben gyűjteményes lírakötettel jelentkezett). Halála után öt évvel (1927) pedig elszórtan megjelenő verseiből *December* címmel állítottak össze még egy vékony könyvet, melybe belefoglalták az *Ygazság a földön* című, még 1896-ban keletkezett verses legendáját („*Miért van Y-nal? – oldódik magátul, / mert ő elől nemes, nem pediglen hátul...*”).

Megjelenésük idején nem keltettek komolyabb visszhangot a kötetek, mára már elfeledett kritikusok foglalkoztak vele érdektelen sorokban. A közvélemény is mostohán bánt a lírai alkotásokkal. Saját olvasóközönsége, a regényeiért, elbeszéléseiért és novelláiért rajongó olvasótábora is visszafogottan, különösebb lelkesedés nélkül bánt a Gárdonyi-versekkel.

Kortárs olvasóit elsősorban a kíváncsiság fordította Gárdonyi lírája felé. Tudták, hogy „*az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan.*” Ez, a Zéta szájába adott gondolat nyitott új kaput

A láthatatlan ember s az *Egri csillagok* írójához. A versek első olvasóit, értelmezőit tehát egyetlen cél vezette: a remetének mondott – bár korántsem úgy élő és viselkedő – alkotó rejtett-nyílt önvallomásait remélték kihallani, meglátni bennük. Akik így fogtak az olvasáshoz, csalódtak: ezekben a költeményekben még egyszerűbb, még naivabb, de még kiismerhetetlenebb alkotói én nyilatkozott meg, mint regényeiben, elbeszéléseiben; ugyanakkor egy új, számukra eddig ismeretlen világba nyertek betekintést. A versek eredetiségét, őszinteségét néhány költői gesztus, szokatlannak ható rím vagy a csattanószerűen elrejtett mondanivaló biztosította. De a túl egyszerűnek ható költőt elhagyták az olvasók: visszafordultak a regények világához, hőseihez, az irodalmi alakjai mögé bújó, mégis kiismerhetőbbnek tűnő alkotóhoz.

Kosztolányi Dezső kortársi dicsérő szavait (*Gárdonyi Géza versei, Nyugat*, 1914/8. szám) sem vette senki igazán komolyan, aki mint a magyar költészet egyik úttörőjét látta s láttatta Gárdonyiban: „*Gárdonyi Géza jelentős költő. Ami először feltűnik az olvasónak, az az egyenletes, sugárzó melegsége. Szelíd és egyszerű. Tárgyaival szemben pedig szerény, majdnem alázatos. Igénytelenül nyúl hozzájuk, és minthogy biztosan uralkodik rajtuk, hirtelenül felcsigázza igényeiket. Ezekben a versekben jelentkezik először a magyar primitív költészet, amely elfáradva a szócifrázásban, a lehető legrövidebb utat keresi, az egyszerűség raffinementjával hat.*”

Feltűnő, hogy a *Nyugat* (Kosztolányi mellett Tamás Ernő: *Gárdonyi Géza, a költő, Nyugat*, 1933/10–11. szám) kiemelkedő költőként tartotta számon azt a Gárdonyit, akinek írásai nem a laphoz kötődnek: egy novella és egy tanulmány kivételével nem írt a *Nyugatra*.

Ma már tudjuk: Kosztolányi ítélete túlzó, Gárdonyi versei csak forgácsoknak, próbálkozásoknak és a hagyomány továbbélésének tekinthetők a nyugatosok és a jelentkező avantgárd alkotásai mellett.

Költeményeinek születéséről, keletkezéséről keveset tudunk. Az 1890-es évek sajtójában gyakran jelentkezik versekkel, a századforduló után egyre ritkábban publikál e műnemben, majd a lírája teljesen, szinte egyik napról a másikra – talán a rejtőzködő hajlamnak, költői gátlásoknak köszönhetően – elapad. Szembetűnő azonban, hogy a költői fejlődés szempontjából a Gárdonyi-líra oszthatatlan, csupán tematikai csoportokat különböztethetünk meg az életmű ezen részén – mintegy másfélszáz lírai alkotáson – belül. A korszakolhatatlanság okai a következők: Gárdonyi viszonylag kevés versét datálta pontosan, s a korai versek szinte ugyanazon a színvonalon állnak, mint a későbbiek; ugyanakkor ismétlődő, állandó témaköröket dolgoznak föl.

A Gárdonyi-lírárt kevés elismerés és sok bírálat érte. Kosztolányi Dezső Gárdonyi Géza szokatlannak ható dalaiban az összekötő híd szerepét véli látni:

„Gárdonyi Géza verseiben ez a kultúra, ez a romantika, ez a népdal vonul át - nem Petőfi Sándor és Arany János egészséges népdala -, hanem a polgári osztály dekadens népdala, amely bomlaszt, különccé tesz, rikat, a fáradt népdal. Itt a fáradtság nemesedést jelent. A városi költészethez, amelyet a legújabb nemzedék fejlesztett ki, átmenetet alkotnak ezek a versek, amelyek nem népiesek a szó régi értelmében és nem városiak a szó mai értelmében, csupán egy kisvárosi remete nemes álmai.”

Mások a *Nyugat*-kultusz, a *Nyugat* iránti rajongás miatt vették el a lírikus Gárdonyit, kiből egyrészt a népnemzeti iskola egyik reprezentánsát, másrészt a húszas-harmincas évek népi íróinak előfutárát látták. Ítéletük azonban hamis: Gárdonyi nem azt hirdeti, hogy a paraszt boldog, a faluban csak szeretet és ártatlanság honol (már ezt cáfolták *Az én falum* elbeszélései), s ezt az idillt csak az erkölcstelen és magyartalan Budapest igyekszik megrontani. Az ő lírájában nincs jelen a félelem a hideg, rideg és züllött nagyvárostól, nem utasítja el az új, városi kultúrához tarozó jelenségeket. Az ő költészete nem nosztalgia a falu után – bár költészetében egyedülálló módon jelennek meg tájszavak. Amiben kritikusaiknak igazat adhatunk, hogy valóban naiv, közvetlen hangú líra az övé, melyben a falusi – de nem kizárólagosan falusi – életből merített képzetkincs dominál, ugyanakkor a falusi idill, a szerelem és a természetfestés uralkodik a témaválasztásban. E költészetnek azonban nagy erőnei is vannak: idilljeinek művészi titka a viszonylag modern szubjektivitásban rejlik, s az igazi szépséget hirdeti a divatokkal, támadásokkal szemben:

Olyan a szív, mint a labda:
a játszó sors dobja-kapja.
Mennél inkább ütök-verik,
annál feljebb emelkedik.

Ahogy Z. Szalai Sándor a *Gárdonyi műhelyében* című munkájában rámutat: „Ma már tudjuk: Gárdonyi költészetébe legalább annyi érzés és gondolat szüremlett be a városi ember természet utáni beteges nosztalgiájából, mint amennyi ösztönös népi közvetlenség és naivitás található bennük. Nyilatkozatai igazolják: tudatos program szerint alkotó s a naturalizmust a költői idealizmussal egyesítő megrögzött verselő volt. Amit Tolsztojhoz szólva a műfajok rangsoráról mondott, saját költészetének eredendő jellegére is fényt derít.” Gárdonyi Tolsztojnak című versében fogalmazza meg legeggyértelműbb, legátláthatóbb, ugyanakkor talán a legelgondolkodtatóbb ars poeticáját. Érdemes megfigyelni, hogy az elsősorban íróként számon tartott alkotó hogyan érvel a líra mellett a próza ellen:

Azt mondod-e, hogy versnél szebb a próza?

A próza fű. A vers közötté rózsa.
 A próza billegdélő házi kácsa:
 csak úszni tud, bár oldalán a szárnya.
 A vers csapongó énekes-madár:
 a földről mindig a magasba száll.

A próza csupa bővizű patak,
 Rajt hánykolódva megy a gondolat.
 A vers aranyló tiszta napsugár.
 A gondolat benn ölelkezve száll.

A próza morgó malom kelepe.
 A vers a szívnek hárfá-éneke.
 A próza mállik, szertehull ha régi.
 A vers örök, mint minden ami égi!

Gárdonyi Géza versei főként Kiss József 1890-ben indult lapjában, *A Hétben* jelentek meg, melynek Ignotus volt teoretikusa. Gárdonyi „*verstémái megfeleltek a lap célkitűzéseinek, hiszen Gárdonyi is csak azt írja meg, amit látott és őszintén átértzett, s amit újnak érzett*” – írja Z. Szalai Sándor.

A versek újszerűségét nem a technika – költészetét nem szabad és nem is lehet mai kánonnal mérni –, hanem az új mondanivaló újszerű megformálása és megjelenése, a személyes, közvetlen, egyszerű hang, a letisztult, őszinte hangzásvilág s a lecsupaszított, ugyanakkor magával ragadó, kristálytiszta megfogalmazásra törekvő nyelvezet adja. Ez a magyarázata annak, hogy Gárdonyi több költeménye a kor legszebb és legjobban sikerült poétikai újdonságaihoz sorolódott.

Verstematikája nem bő, azonban nem is fullad unalomba, nem válik monotonná. Legjellemzőbb verstémái: a magyar történelem (*A bejövetel, A magyarok őssanyja, A hét vezér, Kinizsi Pál, A lengyel határon, Kossuth Lajos neve*), Budapest (*A Zugligetben, Villamoskocsin, Emeleti szép kisasszony, A Margit-szigeten*), a társadalmi szatíra (*Juhász-nóta, A tanítók és a lovászok*), a finom erotika (*Anuska lelkem, Házassági ajánlat, A Szikszay ablakában*), a szerelem (*Vilma, A fénykép, Este, Ültünk együtt, Búcsú, A karádi fasorban, Tíz év múlva, Legszebb versem, Mariskával, Mikor téged látlak, Boldog éj, Esküvő után*), a vallás (*Ha meghalok, Útra-készülődés, Írás a Bibliába, Zsoltárok, Egy katekétának*), a panteista-deista életszemlélet (*Vasárnap a rohicsi erdőn, A bogár, Éjjel a mezőn*).

Műfajai közül kiemelkednek a dalok, az életképek, az elégiák és a szerelmi idillek, a vallomások és az episztolák (*Levél Szabolcska Mihálynak, Levél Brassai Sámuel úrnak*), a mesés románcok, a történelmi „balladák”, a filozofikus és a vallásos színezetű versek.

Az *Éjjel a Tiszán* a nyugatos Juhász Gyula egyik kedves verse lett, s a szegedi legendárium szerint „*pusztai csárdákban, öreg duttyánokban sokszor elszavalta Móra Ferencnek.*” A vers Attila, hun nagykirály sírjának mítoszát idézi:

Feljött a hold a Tiszára.
Csend borult a fűre, fára,
Szeged alatt a szigetnél
áll egy ócska halász-bárka.

Holdvilágnál fenn a bárkán
halászlegény ül magában:
ül magában, s furulyál;
furulyál az éjszakában.

A Tiszára a sötétség
gyászfátyolként terül hosszan;
gyászfátyolon a csillagok
csillogdálnak gyémántosan.

Talán épp a bárka alatt
lenn a vízben, lenn a mélyben,
fekszik egy nagy halott király,
halott király réges-régen.

Koporsója arany, ezüst,
s vasból van a burkolatja.
És a hármás koporsóban
a király a dalt hallgatja.

A versírás Gárdonyi számára nem nyűg és nem kötelesség, s nem megélhetési forrás. Számára a költészet a „*ritka pillanat örömét*” jelentette. Nem küzdött a strófákért. Könnyen és gyorsan alkotott, s a regényeivel, elbeszéléseivel ellentétben, később sem stilizálja verseit, nem javít rajtuk. Költészetének nem a korában divatos meghökkentés, dekadencia a célja, Gárdonyi Géza csak dalol, énekel, verseiben egy modern gondolkodású és szemléletű ember lelki érzékenysége,

helyenként szorongása, harmóniakeresése csendül meg, s költészetében átadja magát impresszióinak. Gárdonyi, aki maga is zenél, s életre szóló barátság köti a kor híres cigányprímás-zeneszerzőjéhez, Dankó Pistához, kiválóan érzi a nyelv muzsikáját, ritmusát: verseinek dallama megnyugtatóan hat a magyar fülre. Mély, filozofikus témák kevésbé érdeklik, inkább a hangulatok és érzelmek ábrázolására, a lélekben fogant és változó indulatokra fordítja a figyelmet.

Sajátosak és kiemelkedőek vallásos színezetű versei is. Gárdonyi istenképzetről, túlvilágképeről könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre. E sorok írójának nem feladata a teológiai állásfoglalás, csupán annak megállapítása, hogy Gárdonyi tiszta, kikezdhethetlen vallásossága e művekben is (*Útra-készülődés, Írás a Bibliába, Zsoltárok, Egy katekétának stb.*) tetten érhető. Devecseri korszakából származik, s népszerűségében talán az egész költői életműből kiemelkedik a *Fel nagy örömrre* című, 1882 karácsonyára írt, népénekké, katolikus egyházi énekké lett vers és dallam, melyet még ma is énekelnek a templomokban:

Fel, nagy örömrre, ma született,
aki után a Föld epedett.
Mária karján égi a lény,
isteni kisded szűznek ölné!
Egyszerű pásztor, jöjj közelebb:
nézd a te édes Istenedet.

Nem ragyogó fény közt nyugoszik,
bársonyos ágya nincs neki itt.
Csak ez a szalma, koldusi hely,
rá meleget a marha lehel.
Egyszerű pásztor térdeden állj,
mert ez az égi s földi király!

Gárdonyi Géza költeményei – mai szemmel vizsgálva – alig emelkednek ki a kisebb kortárs költők művei közül, de van olyan alkotása, amely igen népszerűvé vált már saját korában is. Egy, a szegedi korszakában, Tömörkény István sorkatonai bevonulására írt költeményét Dankó Pista zenésítette meg *Írom a levelem Balogh Máriának* címmel. Az eredeti vers a *Bakalevél* (1896). A mű alapproblémája a katonaként szolgáló fiatal baka hon- és szerelemvágya. Érdekes megoldásként jelenik meg Gárdonyi több versében a párbeszédes vagy párbeszédet imitáló szerkezet és a helyesírás fonetikus alkalmazása:

[...] Tennap a káplárom aszonygya: Barátom,
erigy a doktorhoz, mer bajodat látom.
Mondok, hej káplár úr, bizony azt jól látja,
de kevés erre a doktor tudománya.
Eresszenek haza csak egy fordulóra:
ott lakik a bajom mögorvosolója.
Ha ögyször mögcsókol, piros leszek túle.
Ha kétszer mögcsókol, erős löszök túle.
Kendnek meg, káplár úr, az édősanyámtul
hozok egy kulacscsal a mi patikánkbul.
Jó embör a káplár, sokat is mögtöhet,
de eere azt mondta: Barátom, nem löhet.
Ha csak rajtam állna, én eresztenélek, -
Ferenc Józsep császár, an nem ereszt téged. [...]

Gárdonyi Géza népnemzeti irányultságát cáfolják azon versek, melyeket a fővárosról írt (*A Zugligetben, Villamoskocsin, A Margit-szigeten*). Bár nem mozgott otthonosan Budapesten, s nem is nagyon szerette, nem szólt róla lekicsinylően vagy ellenségesen. Az *Emeleti szép kisasszony* kiemelkedik könnyed bájával, szimbolikus jelentéstartásával, a fent és lent nemcsak fizikális, hanem társadalmi opozíciójának ábrázolásával is:

Emeleti szép kisasszony
kikönyököl az ablakon.
Ő a kéklő eget nézi.
Kis darab jut innen néki.
Én meg azt a kék csillagot,
amely a szemében ragyog.
Ő talán az égbe vágyik,
Én csak az ő ablakáig.
Ő ha vágyát elérhetné,
megbánná és visszaszállna.
Én ha vágyam elérhetném,
ott maradnék mindig nála.

Az egri érsekség tanítóképzője, melynek Ziegler Géza is diákja volt, hithű, engedelmes, ugyanakkor jól felkészült hallgatók kibocsátását tűzte ki célul. Gárdonyi istenhite azonban eltért némiképp a dogmától: a szegényeket, elesetteket, gyermekeket segítő Jézus képében tört felszínre. Ebből a felfogásból táplálkozik a *Kezdő tanítónak* című költeménye:

Mikor először lépsz az iskolába,
legyen arcodon Jézus nyájassága:
szólítsd köréd a kisgyermeket,
és simogasd meg kezecskéjüket.

S ha látsz közöttük rútat, rongyosat,
gyermeki arccal búbánatosat,
ismerd meg benne a korán-szenvedőt, -
s öleld magadhoz, és csókold meg őt.

Nem egy költeménye a kor természettudományos ismereteiből, műveltségéből merít. Gárdonyi e verseiben is az embert állítja a középpontba, s panteista módon tiszteli a természetet, és rácsodálkozik Isten teremtményeire az ég alatt. Az *Éjjel a mezőn* című hosszabb leíró költeménye ugyanolyan elragadtatással szól helyenként az éjszakai világról, mint majd néhány évtized múlva Kosztolányi, aki szintén fölismeri: „*az égbe bál van, minden este bál van*”:

[...] Éj van, éj van, szelíd, enyhe.
Minden alszik elpihelve.
Alszik a bogár a fűben;
a madár az ákácfacon;
alszik a nyúl a bokorban,
pillangó a bogáncs-ágon;
alszik a por; alszik a kő;
alszik ember, alszik állat.
Csak a békák ümmögnek
félleg alva, félleg ébren,
valahol a messzeségben,
álmosító bús danákat.

S mintha megszűnt volna minden
emberélet e világon,
s csak magam maradtam volna
egyedül,
egyedül ez éji tájon;
s mintha mindig éj volt volna,
s mintha mindig éj maradna:
sötét föld és fekete fák,

sötét ég és csillag rajta,
fénylő csillag-ezerek, -
s nékem semmi egyéb gondom,
semmi célom, semmi dolgom,
csak bámulni önfeledten,
egy megálló tekintetben
a ragyogó szép eget!

Milyen szép az ég! Milyen szép
végtelen nagy kék mező!
Valamikor a nagy Isten
járt-e rajt', mint magvető,
s teleszórta gyémántmaggal:
apró, fehér csillagokkal?

Vagy talán e sok szép csillag,
angyal-szem mind, ránk-leső,
embersorson olykor-olykor,
néma szível könnyező?
Hát a hulló-csillagok?
Lejebb szálló angyalok?

Nem tudom. Csak nézem-nézem
odafenn a magas égen
azt a sok szép, lehunyorgó
sziporkázó csillagot,
s lelkem mély, szent békességben,
földi árnyban, égi fényben
elmerülve andalog. [...]

Gárdonyi Géza lírájának nagy százaléka a szerelem élményéből merít. E versek közül csak néhányat emelek ki. A későbbi író 1881-ben szeretett bele Farkas Vilma-ba, akinek apja, a tabi tanító megtiltotta az akkori karádi segédtanító, Ziegler Géza látogatásait. Vilmához írt jelentősebb versei: *Vilma*, *A fénykép*, *Este*, *Ültünk együtt*, *Búcsú*, *A karádi fasorban*, *Tíz év múlva*. Álljon itt a Vilma-versek őszinte hangulatának illusztrálására a *Legszebb versem* című költemény:

Az első versem rossz és hosszú volt,
s tőlem egy holdas éjet elrabolt.

De benne állt, hogy arca gyöngé rózsza,
haja arany, s a szeme kék írisz.
Nem akadt lap, mely kinyomtatta volna,
de nékem tetszett, s tetszett néki is.

Hogy elolvastam ott a kis-szobában,
ő piros volt, s én meghatott.
A kanári is fenn a kalitkában
kidugta orrát, s hallgatott.

– Köszönöm, – így szólt Vilma végül, –
gyönyörűszép e költemény:
hadd tegyem el örök emlékül!
– Elteheti, – feleltem én.

És ő az írást összehajtva
keblébe rejté gondosan,
aztán a karját nyakamba fonta,
s megcsókolt forrón, hosszasan.

Azóta írtam sok jobb verset,
– közölte néha tíz lap is,
de én azt tartom, s mondja Vilma is,
hogy az az első, bár senkinek se tetszett,
az volt a legszebb!

Gárdonyi szerelmi költészetének érdekes fázisa a Csányi Molnár Máriához, a későbbi, megannyi magánéleti problémát okozó feleségéhez írt költemények sora (*Mariskával, Mikor téged látlak, Boldog éj, Esküvő után*):

Mikor téged látlak, mindig azt gondolom;
nem vagyok én ébren, csak szépet álmodom.
És hogy el ne röpülj, itt ne hagyj engemet,
azért fogom mindig gyöngé kis kezedet.

A házasságkötés után nem sokkal megromló kapcsolatnak e versekben még nyoma sincs. Versírásra ihlette Gárdonyit gyermeke születése is (*Mikor a gyermek*), s később is fordult gyermekeihez költeményeinek segítségével (*Levél a fiamnak, Fiamnak, Levelek a tengerről*):

Mikor a gyermek gögicsél,
az Isten tudja, mit beszél!
Csak mosolyog és integet...
Mit gondol? Mit mond? Mit nevet?
S mint virággal az esti szél,
az anyja vissza úgy beszél,
oly lágyan és oly édesen...
De őt sem érti senki sem.
Hogy mit beszélnek oly sokat,
apának tudni nem szabad:
Az égi nyelv ez. Mély titok.
Nem értik, csak az angyalok.

Milyen naiv, milyen bájos, mennyire Gárdonyira valló a következő két versszak is a *Mikor a földön* című költeményből! Mintha előre tudnánk sorsunk:

Mikor a földön leány születik,
egy fiúcska álmában mosolyog.
Egymástól bármily messze vannak is,
de ez a kettő találkozni fog.
S akkor egymáson megáll a szemük,
S bár ajkuk hallgat, kiált a szívök:
– Ki ez? – kérdi a lány.
– Ez az! – szól a legény.
S kezdődik a földön új szerelmi regény.

Gárdonyi Géza szemléletmódját, magyarságtudatát nagymértékben meghatározta az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc. Édesapja, Ziegler Sándor aktív szerepvállalása („*a forradalom fegyvergyárosa*”), a családi etikai hagyomány és legendárium az egyik legfontosabb oka annak, hogy Gárdonyi soha nem engedte 1848 örökségéből, s végig tisztelt a hazáért igazi áldozatot hozó hősöket. Erre mutat rá – pedagógiai szándékkal is – *Az öreg honvéd* című művében:

[...] Tudod-e mit jelent: Isaszeg, Branyiszkó,
Kápolna, Segesvár, Budavár, Nagysalló?
Ez az öreg honvéd beszélhetne róla!
De hallgat ő. S hallgat a zöldellő róna.
S tudod-e mit jelent Nájgebájde s Arad,
Kufstein és Josefstadt? . Jobb is, ha nem tudod...

...Mikor eléd kerül egy ilyen rokkant alak,
emeld meg, fiacskám, szépen a kalapodat!

Lásd az öreg ember olyan, mint az árnyék,
melynek napja lement, de valamit vár még:
nem tőlünk, nem is a nemzet királyától,
csak a halált várja Istentől magától.

...Ha nem ismered, sohasem is láttad,
köszönj neki fiam, mint öregapádnak,
akár jó ruhát hord, akár koldusbotot...
emeld meg, fiacskám, szépen a kalapod!

Gárdonyi egyik kiemelkedő alkotása a léttel való szembenézés, az elmúlás hangján megszólaló elégiája, a *Szeptember*. E kétstrófás szövegben benne van minden, amit csak a legnagyobb elégiaköltők tudnak és éreznek:

Elnémult a rigó. Az estéli csöndben
az őszi bogár szomorú pri-pri dala szól már.
A távoli szőlőkben panaszoja szüntelen:
elmúlt, odavan a nyár, a meleg nyár.
Így változik búsra az én hegedűm is:
fejemre az ősz dere, az ősz dere száll.
Gazdagon érik a szőlőm, telve a csűr is,
de pri-pri: odavan a nyár, – a nyár...

Költői munkásságában sajátos helyet foglal el az 1896-ban, a millenniumi politikai és társadalmi megalégedettség ellen írott szatirikus verses legendája, az *Ygazság a földön*. E művében Gárdonyi Makk András sorsán keresztül a társadalom periferiájára csúszottak, a nyomorban tengődők iránti együttérzésének és részvétének ad hangot, s kíméletlenül támadja a kisemberrel nem törődő kormányt, az igazságtalan törvényhozást, valamint a krisztusi útról letért egyházat. Az elbeszélő költeményként is definiálható mű alapja egy társadalmi élmény: a politikai felszín látszatderűje és a társadalom mélységeiben meginduló válságfolyamatok fölfedezése, a valóság és a Millennium világának ellentéte (fővárosi nyomorgók, hajléktalanok, szükséglakások, nyomortanyák).

Gárdonyi Géza lírai tevékenységéről szólva nem szabad elfeledkeznünk a kedvtelésből elkezdett és néhány hónap alatt megvalósított Dante-fordításról sem. Babits Mihály csodálatos műfordítása előtt kevés elismerésre méltó *Pokol*-interpretáció született. Gárdonyi 1896-os, illusztrált szövegtolmácsolása azonban ki-

emelkedő. Gárdonyi Géza igényes fordító, bár helyenként rövidít Dante meséjén: kihagyja a problémásabb, körülményesebb szövegmagyarázást igénylő részeket. Így Gárdonyi *Poklát* a gondolat tisztasága, a könnyen folyó és logikusan követhető, érthető szövegalkotás, a gördülékeny, ízes stílus jellemzi. Munkája a leíró részleteivel válik megkapóvá, kerüli a filozófiai szárazságot. Feltűnő azonban, hogy Dante terzináit, az *Isteni színjáték* formáját nem követi. Mindezek bizonyítására álljon itt a mű nyitó énekének formakövető babitsi és az ettől merőben eltérő Gárdonyi-fordítás ugyanazon részlete:

„Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőbe jutottam,
mivel az igaz utat nem lelém.

Ó szörnyű elbeszélni, mi van ottan,
s milyen e sűrű, kusza, vad vadon:
már rágondolva reszketek legottan.

A halál sem sokkal rosszabb, tudom.
De hogy megértsd a Jót, mit ott találtam,
hallanod kell, mit láttam az úton.” (Babits Mihály)

„Java koromban voltam, mikor egyszer
Az erdőn járva utat tévesztettem,
S elbódulva a rengeteg vadonban,
Sötét, nagy fák közt találtam magam.
Leírhatatlanul elátkozott hely!
Most is, hogy írom, átfut a hideg.
De más dolgokra fordítom írásom:
Elmondom mind, miket utamba’ láttam.” (Gárdonyi Géza)

Bár kor- és alkotótársai közül többen elismerték Gárdonyi lírai tehetségét – Kiss József, Kosztolányi Dezső, Füst Milán –, költészete esztétikai jelentőségben elmarad az epikájától. Versei hangulatos élet- és zsánerképek, szentimentális, csendes elégiák, melyek képei, problémakörei mögött ugyanaz a tapintható érzékenység, empátia, nyugtalanság húzódik, mint az epikai műveiben.

Gárdonyi az impresszió, a pillanat szülte s a következő másodperccel elhaló emóciókra, indulatokra koncentrál verseiben, filozofikus, töprengő alkata kevésbé nyilvánul meg bennük. A ritmus és a rímek megformálásával keveset törődött – tiszta rímek, ragrímek, asszonáncok, esetleg szóismétlések jellemzik –, verseit

nem csiszolgatta. Költészete az impresszionizmussal áll rokonságban, s letisztult nyelvezet, végtelen, de természetes egyszerűség jellemzi. Stílus eszközeiben, képeiben, költői eszköztárában jól megragadható a magyar népdalok, a magyar népköltészet hatása.

Költőként is vágyott az elismerésre, lírikusként azonban sikere meg sem közelítette az epikusét (lírája talán Szabolcska Mihályéhoz áll a legközelebb, aki egyébként jó barátja is volt). Egyszerű, népi bájú, idillikus líra az övé, önkéntelen naivsággal és szándékolt egyszerűséggel. Verseinek nagy része népdalszerű, még a várost is vidékiesen látja.

A közösséget áhító, de az emberek közt teljesen feloldódni képtelen Gárdonyi nyugtalan szemlélőként, újat keresőként van jelen a legtöbb versében. Költészete a szűkös tematika, egyszerű hangzásvilág és kifejezésmód miatt kissé szűk és zárt világot enged láttatni, de ebben a lírában minden olvasó könnyen mozoghat, s nem téved el benne.

Aki járt már Gárdonyi sírjánál, ismeri a szállóigévé lett sírfeliratot: „*Csak a teste*”. E feliratnak nyújtja érdemi magyarázatát a *Ha meghalok* című vers:

Ne nézzetek rám borzalommal, ha meghalok:

az a halott a koporsóban nem én vagyok.

Csak hamu az, elomló televény.

A láng eltűnt. A láng, - ez voltam *én*.

Sorsomnak gyászán se könnyezetek,
s ne mondja a pap: „Íme, porba hullt!”

Sirassátok az árva gyermeket,
s ne a rabot, aki megszabadult.

S mikor a szónok a sírnál beszél,
és végül kiált: „Hát Isten veled!”

ne le a sírba integessen nekem,
fölfelé nyújtson búcsúzó kezét!

Szeretettel ajánlom olvasásra Gárdonyi Géza verseit.

Vasné Varga Zita

Gárdonyi Géza könyvtára

*„...könyvek közé illeszkedve teremtsek magamnak jövőt”
(Gárdonyi Géza)*

Gárdonyi Géza magányos, zárkózott világában mindig nagyon fontos szerepet játszott a könyv és az olvasás. Az íróban a könyvek közé menekülésvágya mélységes lelki szükséglet volt. Érezte, hogy „szép könyvet írni a legszebb munka, szép könyvet olvasni a legszebb gyönyörűség¹. A könyvekhez fűződő mély, bensőséges viszonyát, mélységes tiszteletét és szeretetét a könyvtára bizonyítja. Hiszen, az író élete végére egy közel 10 000 kötetet számláló, könyvtártörténeti szempontból nagyon értékes gyűjteményt hozott létre egri otthonában.² Ez a gyűjtemény, a korabeli értelmiségi, s ezen belül az írói-házi magánkönyvtárak egyik nagyon szép példája³. Nagyon értékes azért is, mert kifejeződik benne Gárdonyi egyénisége, és e könyvtár szinte az író képmásává válik. Amint nézegetjük a könyveket, szinte láthatóvá válik előttünk küzdelmes belső élete, művészi kibontakozása, fejlődése, és láthatjuk nehéz szellemi harcait is.⁴

Sajnálatos tény, hogy ez az értékes gyűjtemény napjainkra csaknem a felére csökkent. A Gárdonyi-hagyatékban található könyvtár jelenlegi nagysága: 3628 mű– 4903 kötetben, beleszámítva a folyóiratokat is. A hiányzó, csaknem 5000 kötet hollétéről nincsenek adatok. Az viszont bizonyos, hogy a második világháború után még megvolt a gyűjtemény 85 százaléka. Ezt egy 1952-es leltárkönyv adatai bizonyítják. Itt 7533 tételszám alatt 9730 kötetet regisztráltak.⁵ Azonban könyvtárának e fennmaradt részéből is nagyon jól érezhető, hogy Gárdonyi Géza tág érdeklődésű, végtelen tudásvágyú és széles műveltségű ember volt.

Egy könyvtár létrehozásának gondolata már elég korán megfogalmazódott Gárdonyiban. Ezt bizonyítja, hogy sárvári tanítói időszakából származó naplójában már nem pusztán írók nevével és könyvek címével találkozhatunk, hanem leltári számokkal is. Összesen 160 tétellel.⁶ Könyvtárának a magja ekkor alakult ki. A könyvtárépítésben mindvégig a tudatosságra törekedett. Azokat a könyveket vette meg, amelyek a munkájához szükségesek voltak. Gondos és alapos könyvgyűjtési tevékenységét bizonyítja, hogy 1909-ben elkészítette könyveinek a jegyzékét. Ez a jegyzék a könyvek szerzőinek

¹ Kéky, 1925. 148–151. p.

² Korompai, 1966. 19. p.

³ Szabó-András, 1966. 11. p.

⁴ Kéky, 1925. 148–151. p.

⁵ Korompai, 1966. 19. p.

⁶ Korompai, 1976. 214. p.

betűrendjében tartalmazza könyvtárának akkori állományát. Összesen 3609 művet és 4646 kötetet. Ez a jegyzék az író könyvtáráról eddig készült legteljesebb forrásanyag, hiszen az egyes könyvek címén és szerzőjén kívül, még az impresszum adatait is feltüntette. E jegyzéken kívül még a kutatók rendelkezésére áll a már fentebb említett 1952-ben és egy 1989-ben készült leltárkönyv is.

Gárdonyi Géza egész életében egyszerűen, szerényen élt. Gazdagságát a könyvek jelentették. Gyakran emlegette, hogy milyen keservesen gyűjtögette a könyvtárát. Nem csoda, hogy nagyon megbecsülte és rendben tartotta⁷. Annak ellenére, hogy könyveiben első sorban a szellemi értékeket becsülte, és főként munkaeszköznek tekintette ezeket a dokumentumok, külsejükre is nagy gondot fordított. Az állomány 30-35%-a könyvművészetileg is értékes könyvet tartalmaz. Ahogy a vagyona gyarapodott, egyre több könyvét foglaltatta aranyozott díszkötésben vagy egyszerű bőr-, illetve félbőr kötésbe. Gárdonyi könyvtárának egyik jellegzetessége, hogy nagy számban fordulnak elő benne kolligátumok. Jellemző volt az író könyvgyűjtési, könyvhasználói szokásaira, hogy számos könyvét köttette egybe. Főként egy szerző több művét vagy egy témához szorosan kapcsolódó köteteket.

A Gárdonyi-könyvtárát az is különlegessé teszi, hogy magán viseli az író kézjegyét⁸. Könyveinek 9.42%-ában találtam bejegyzést, azaz 462 kötetben. Gárdonyi Géza könyveiben azokat a részeket, amelyek felkeltették az érdeklődését, általában aláhúzással jelölte meg. Másik jellemző megjelölési módszere volt, a lényeges szövegrész mellé a margóra tett X. Kisebb mértékben egy vagy két függőleges vonal volt a nyomtatékosítás eszköze. Gyakori e két megjelölési forma kombinálása is. Szöveges bejegyzései között első helyen a reflexiók állnak. Ezek az elmélkedések nagyon érdekesek és ugyanakkor hasznosak is Gárdonyi személyiségének és munkásságának a megismerése szempontjából. Ezeket a megjegyzéseit általában magyarul írta, de rátaláltam olyan könyvekre is, amelyekben az olvasott mű nyelvén írt.⁹ Fontos kiemelni a titkosírásos bejegyzéseket is. 1952-ben, a Gárdonyi-hagyaték létrehozásakor váltak ismertté. Közlésük azért is lényeges, mert általuk megismerhetjük Gárdonyi véleményét egy-egy könyvről, s egyben megvilágítják az író olvasási, illetve könyvfeldolgozási szokásait. Gárdonyi könyvhasználói szokásait vizsgálva gyakorta lehet találkozni a különböző bejegyzések és megjelölések típusainak kombinálásaival. Ebből arra lehet következtetni, hogy az eltérő típusok más-más jelentéssel bírnak, és eltérő funkciót töltenek be.

Munkám során a fő feladatomban az volt, hogy rekonstruáljam az író egykori magánkönyvtárának nyelvi és tematikai összetételét. E két nagyon lényeges szemponton kívül

⁷ Kéky, 1925. 150. p.

⁸ Uo. 149. p.

⁹ Auguste Dietrich: Les mensonges conventionnes de notre civilisation című könyvében például ezeket a sorokat jegyezte be az író: „Az emberiség fejlődésében sose volt még atheista vezető. A martirok [sic!] közt nincs egy név se közölök.”

választ kerestem arra a két kérdésre is, hogy az író milyen ütemben és milyen formában gyarapította az állományát. A nyolc hónapig tartó kutatómunkám során legelőször a könyvekről és a folyóiratokról autopszia alapján egyszerűsített bibliográfiai leírást készítettem. A hagyatékban található kolligátumokat teljességre törően feltártam. E bibliográfiai tételek alapján végeztem el az állomány több szempontú elemzését. A vizsgálat statisztikai (táblázatos) és szöveges formában történt. Anyaggyűjtésem során csak azokat tekintetem Gárdonyi Géza könyveinek, folyóiratainak, amelyekben benne volt az egri Dobó István Vármúzeum „Gárdonyi Géza Emlékmúzeum” feliratú körpecsétje és a leltári szám. Így, összesen 3628 művet vettem számba 4903 darab kötetben. Ezek szolgáltak dolgozatom elsődleges és legfontosabb forrásaként. Kutatásaimat végigkísérte és segítette konzulens tanárom, dr. Bényei Miklós, a Debreceni Egyetem nyugalmazott docense.

Az állománygyarapítás ütemének a vizsgálatához az egyes könyvekben található kiadási évet vettem alapul. Megnéztem, hogy az adott évből hány mű, illetve kötet származik, s ezt párhuzamba állítottam az író életének egy-egy nagyobb, meghatározó szakaszával. Az volt a célom, hogy választ kapjak arra a kérdésre, hogy az egyes életszakaszokban milyen mértékű és arányú volt az állománygyarapítás, s ez milyen külső tényezőkkel állítható összefüggésbe. Az állománygyarapításban jól elkülöníthető egy folyamatos, azaz kurrens és egy visszatekintő, azaz retrospektív gyarapítás. Könyveinek és folyóiratainak 61,88%-át folyamatosan szerezte be. Azonban az egyes életszakaszokból való könyvek mennyisége eltérő képet mutat. Az aradi, a budapesti újságírói évek és az egri írói évek előtt csekély számú könyvet vásárolt, és kevés folyóiraatra fizetett elő. Ez szoros összefüggésben lehet nehéz anyagi helyzetével. Jelentősebb könyvvásárlásával kapcsolatos adatok a tanítói pályájának utolsó állomásáról, Dabronyból származnak. Félrerakott forintjaiból itt már néhány könyvet is tudott vásárolni. Ezt követően az állománygyarapítás üteme egyenletesen növekszik. Kimagasló eredményeket az egri évei hoztak. Nem lebecsülendő szempont, hogy az író életének utolsó állomásán lényegesen több időt tölt, mint az előző helyszíneken. Kétségtelen tény azonban, hogy anyagi körülményei az előzőekhez képest lényegesen javultak. S korlátok nélkül eleget tudott tenni könyvvásárlási igényeinek, és ismeretes, hogy vagyona nagy részét könyvekre költötte. A retrospektív állománygyarapításból származó 1005 darab kötet elég magas hányadát képezi (20,49%) a könyvtár állományának. Több mint 500 évre visszamenőleg, egészen az 1500-as évek elejéig találhatóak a gyűjteményben kötetek. A törzsállománytól elválasztva féltő gonddal őrzött könyvtörténeti ritkaságok a könyvtár értékét nagyban növelik. Lényeges eredmények az 1700-as évek végétől mutathatóak ki. Mégpedig 1784-től. Ebből az évből 84 kötet származik. Ez az előkelő eredmény Voltaire munkáinak 71 kötetes nagykiadásának köszönhető. Ettől az évtől kezdve, ha nem is egyenletesen, de a kötetek számában növekedés tapasztalható. A külföldi kiadású könyvek Amszterdamból, Párizsból, Bécsből származnak. Főleg latinul íródtak.

De szép számmal fordulnak elő francia és német nyelvűek is. Színes tárgyköriek. Bibliofil szempontból talán a legértékesebb a már fentebb említett Voltaire-összes. Arra vonatkozóan, hogy mi célból szerezte be ezeket a régi külföldi köteteket, nem találtam adatot. Tekintve, hogy kevésbe tett bejegyzést, feltételezhető, hogy főleg bibliofil szempontok domináltak a régi magyar könyvek beszerzésben, valamint stílusuk és gyökeres magyarságuk.¹⁰ Kifogástalanul szép kiadásban emeli a könyvtár értékét például Bornemisza Péter *Predicatioi* 1584-ből. A régi magyar könyvek Kassán, Pozsonyban, Budán, Pesten és Debrecenben jelentek meg.

A Gárdonyi-hagyatékban található könyvek és folyóiratok eredetüket tekintve három részre oszthatók. Az állomány megközelítőleg 80%-a vásárlás útján került a könyvtárba. Folyamatosan tájékozódott a könyvpiacról, így nyomon követte az adott időszak könyvtermését. Ezt bizonyítják a hagyatékban található magyar és külföldi könyvkereskedői és antikváriumi katalógusok, könyv- és árjegyzékek. Ezen felül nyomon követte a könyvek lábjegyzékét, irodalomjegyzékét, és az őt érdeklő címeket színes ceruzával aláhúzta. A kötetekben található könyvkereskedők és antikváriusok tulajdonbélyegzői alapján, leginkább budapesti könyvkereskedésekből és antikváriumokból vásárolt. Gárdonyi sokat utazott külföldre. Egy-egy külföldi útján könyveket is vásárolt, de a könyvek főleg bécsi székhelyű antikváriumokból és könyvkereskedésekből származnak. A fennmaradt 20% nagy részét az írónak ajándékozott tiszteletpéldányok és a különböző magánszemélyek hagyatékából származó könyvek alkotják. A tiszteletpéldányokat főképp középszerű írók és költők küldték az írónak. Feltűnően sok könyv származik Majláth Béla és Tarnói Milecz János magánkönyvtárából. Csekély számban fordulnak elő olyan könyvek a gyűjteményben, amelyek valamilyen könyvtár állományához tartoztak volna.

Gárdonyi Géza könyvtárának egyik nagy értéke, hogy harminckét különböző nyelven található benne könyv és folyóirat. A nagy világnyelvek mellett olyan ritka és érdekes nyelveken is, mint az arab, a török, a rutén, a vogul stb. A jól elkülöníthető egy-nyelvű, kétnyelvű és kettőnél több nyelvű dokumentumok csoportjából látható, hogy az író voltaképpen hat nyelven olvasott: magyarul, németül, franciául, latinul, angolul és olaszul.

Származását tekintve félig magyar, félig német volt. Azonban e kettősségből mindig is a magyart részesítette előnyben. Ez volt az anyanyelve, ezen a nyelven beszélt, gondolkodott és alkotott. Ezt figyelembe véve érdekes, hogy az állomány csupán fele magyar nyelvű. Még ennél is meglepőbb a magyar nyelvű irodalom – értve ezen a tudományos és szépirodalmat – tematikai megoszlása. Gárdonyi benne élt kora magyar irodalmában, s annak meghatározó egyénisége volt. Ezért szembeötlő rögtön, az író magyar nyelvű könyveit forgatva, hogy milyen kis számban fordulnak elő a hagyaték-

¹⁰ Kéky, 1925. 150. p.

ban irodalmunk jeles képviselőinek alkotásai. Csupán elszórtan találkozhatunk például Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Arany János, Katona József, Mikszáth Kálmán, Jókai Mór, Eötvös József néhány alkotásával. Kizárólag Vörösmarty és Petőfi összes műveivel találkoztam. Ennek ellenére jelentős a szépirodalom részesedése a magyar nyelvű állományrészből. Ezt főleg a világirodalom nagy klasszikusainak művei jelentik, amelyeket magyar nyelvű fordításban is megvett az író. A teljesség igénye nélkül; magyar fordításban van meg például Csehov, Gorkij, Tolsztoj Shakespeare, Goethe, Sophokles, Maupassant, Molière, Zola sok műve. Ha arányokat próbálunk felállítani a magyar nyelvű szép-, illetve szakirodalom között, akkor fele-fele a részesedés. Azonban a szakirodalom között is nagyrészt fordítások szerepelnek. Magyar szerzőktől leginkább a magyar történelemmel kapcsolatos és a magyar nyelvtudománnyal foglalkozó munkákat olvashatunk. Jelentősek még a magyar irodalomtudomány, a különböző lexikonok, a családtörténetek, az életrajzok, a régi magyar irodalmat bemutató gyűjteményes kötetek, földrajzi útleírások, továbbá 9-féle folyóirat évekre visszamenőleg bekötött évfolyamai.

Németül kitűnően tudott. Ez nem meglepő, hiszen édesapja német volt. Az is ismert, hogy iskolai tanulmányai során tanult németül. Természetes hát, könyvtárában nagy számmal fordulnak elő ezen a nyelven a könyvek. Azonban a német könyvek magas számát más is indokolja. A német könyvek terjedését számos körülmény segítette ebben az időben Magyarországon. Jellemző volt a korszakra, hogy a viszonylag kisméretű hazai könyvkiadás nem tudta kielégíteni az olvasóközönség tudományos és szakmai művek iránti igényét. Ezért az érdeklődők kénytelenek voltak külföldi, elsősorban német nyelvű munkákat megvásárolni. Hiszen közismert tény, hogy németül minden művelt ember beszélt,¹¹ továbbá nagy számmal fordultak elő hazánkban német nyelvű könyvek, és ezekhez a munkákhoz könnyű volt hozzájutni. Lényeges az is, hogy a német irodalom, filozófia és tudomány világszínvonalú volt.¹² A hagyatékban található német nyelvű könyvek zömmel valamilyen tudományágból származnak, s kevés közöttük a szépirodalmi alkotás. Jelentős a filozófia, a vallás, a nyelvtudomány, az irodalomtudomány és a természettudomány jelenléte.

Jól tudott Gárdonyi franciául is. Ezen a nyelven autodidakta módon tanult meg. A francia nyelv iránti érdeklődése leginkább azzal indokolható, hogy Magyarországon ez időben egyre jobban terjedt a francia kultúra¹³. S hatása, főleg a magyar irodalomra számottevő volt. Ezt tükrözi Gárdonyi könyvtára is. Már az első felszínes szemlélődés után is érezhető volt, hogy a francia nyelvű könyvek 80-85%-a szépirodalmi alkotás. Leginkább a kortársai műveit vásárolta meg a könyvtárába.

¹¹ Szabó-András, 1966. 18. p.

¹² Bényei, 1996, 16. p.

¹³ Szabó-András, 1966. 19. p.

Ennek a két világnyelvnek az ismerete hozzásegítette az írókat az európai kultúra, irodalom, tudomány megismeréséhez.

Jóval kevesebb számban fordulnak elő a hagyatékban latin, angol és olasz nyelvű könyvek. Feltáratlan még, hogy milyen mértékben tudott ezeken a nyelveken az író.

Érdemes szót ejteni a többnyelvű könyvekről is, hiszen ezek viszonylag nagy számban fordulnak elő a hagyatékban. Ezeknek a köteteknek, mintegy 80%-a valamilyen nyelvtankönyv és a hozzá szorosan kapcsolódó szótárból áll. Egyértelmű, hogy ezeket a műveket nyelvtanulási céllal szerezte be az író. Német, francia, olasz, angol, latin nyelvű a legtöbb, de találkozhatunk érdekes és ritka nyelveket bemutató könyvekkel is. Például ruténnel, kazárral. Nemcsak nyelvszeretete vonzotta a különféle nyelvekhez, hanem mint a magyar nyelvet művelő író fordult forrásként az idegen nyelvekhez¹⁴. Nyelvészeti tanulmányokat folytatott. Kutatta a különböző nyelvek szerkezetét, felépítését. Főleg a magyar nyelvet elemző, vizsgáló művek találhatóak a gyűjteményben a többnyelvű művek között. Mélyreható kutatásait a könyvekbe tett bejegyzései bizonyítják. Színes ceruzás aláhúzások vannak például a *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén* című tanulmányban, vagy a *Magyar–ugor összehasonlító szótárban*. Az ilyen jellegű munkák mellett a tudomány egyéb területéről is vannak többnyelvű kötetek a hagyatékban. Természetes a magyar jogszabálygyűjtemények és a magyar történelem forrásait bemutató könyvek magyar és latin kettőssége. Viszont kis számban fordulnak elő, de nagyon érdekesek a különböző népek népköltészeti hagyományait bemutató munkák. E népköltészeti gyűjteményeket a magyar nyelvvel párhuzamosan olvasta. A hagyaték nyelvi vizsgálata során kimutatható, hogy a gyűjtemény legértékesebb része a német és a francia nyelvű állományrész, hiszen az író eredetiben olvashatta a világszínvonalú német tudomány – főképp a filozófia és a teológia – jeles képviselőinek az alkotásait, továbbá a francia és a német szépirodalom meghatározó egyéniségeinek műveit.

Munkám legnehezebb része a Gárdonyi-hagyatékban található könyvvállomány tartalmi feltárása volt. A legnagyobb nehézséget az okozta, hogy a könyvek fele idegen nyelvű. További gondot jelentett, hogy sok esetben a könyv címe és írója a tartalmi csoportok kialakításához nem nyújtott elégséges információt, ezért szükséges volt a könyvekben található tartalomjegyzéket és fejezetcímeket is kigyűjteni. Külön kutatómunkát kellett folytatni a kevésbé ismert szerzők azonosítása (születési-halálozási évszám, nemzetiség, foglalkozás stb.) érdekében. A több hónapig tartó kutatómunkám eredményeként végül sikerült kialakítani a könyvtár állományának tematikai csoportjait. A Gárdonyi-könyvtárnak a nyelvi sokszínűség mellett másik nagy értéke a tematikai gazdagság. Hiszen a vizsgálat során 48-féle tárgykört állapítottam meg. A tematikai csoportok sokszínűsége a tájékozódás igényét jelentik, amely igény szinte gimnazista

¹⁴ Király, 1996. 387. p.

éveitől egészen haláláig elkíséri. Már a századforduló előtt megismerkedik a legváltozatosabb filozófiai, társadalom-és természettudományi nézetekkel.

Ismerve Gárdonyi életútját, nem meglepő a nyolc fő tematikai csoport, amely a dokumentumok kétharmad részét, azaz 3645 kötetet foglal magában. Ezek a csoportok nem válnak szét élesen, hanem kiegészítik egymást. Ahhoz azonban, hogy képet kapassunk arról, hogy az író milyen tárgyú könyveket olvasott leginkább, szükséges volt az egyes tematikai csoportok merev elhatárolása.

Gárdonyi Géza könyvtárában az állomány 31.65 százaléka szépirodalom. A szépirodalmi művek majdnem a fele francia alkotás. Leginkább a francia realizmus és naturalizmus jelentős és időleges jelentőségű képviselőinek alkotásait gyűjtötte. Csaknem összes munkájával szerepel a gyűjteményben Dandet, Maupassant, Balzac és Zola. Ezeken kívül jelentős még a francia romantika kimagasló egyéniségének, Victor Hugónak az összes műve. A német szépirodalomból a felvilágosodás és a klasszika irodalom jelenléte számottevő. Főleg Goethe műveinek teljes sorozata mutatja az író rokonszenvét. Az angol szépirodalomból a reneszánsz irodalom emelkedik ki, s ez kétségkívül Shakespeare műveinek köszönhető. Igen jelentősek a nagy orosz klasszikusok művei a hagyatékban. Dosztojevszkij, Tolsztoj, Turgenyev, Gogol és Gorkij művei számottevőek, valamint az ókori klasszikus irodalom nagy alkotóinak, úgymint Homérosznak és Vergiliusnak több munkája.

A szépirodalmi művek és szerzőikkel, valamint az egyes irodalmi irányzatokkal foglalkozó munkák az írónál nem válnak szét élesen, hanem együtt alkotnak egységes egészet. Így nyerhetett teljes képet egy-egy szerző munkásságáról, műveiről, illetve egy adott nemzet irodalmáról. Gárdonyi tudatos író volt. Számos feljegyzést készített például az írói fogásról, eszközökről, egybegyűjtve azokat az ismerveket, amelyekről egy adott téma igazán jó lesz. Ezt leginkább *Mesterkönyve*, *Mesterfüzete* ábrázolja, amely titkosírással íródott¹⁵.

Korábban esett már arról szó, hogy a gyűjteményben nagy számban fordulnak elő nyelvtanulási célt szolgáló nyelvtankönyvek és szótárak. Ezért a nyelvtudománnyal kapcsolatos könyvek ismertetésekor csak Gárdonyi nyelvészeti, filológiai vonatkozású munkáit, megállapításait emelném ki, különös tekintettel Gárdonyi nyelvművelő tevékenységére. Az íróról közismert, hogy páratlan az a műgond, melyet „nyelvének kiképzésére fordít”, s ő is egyik legnagyobb gazdagítója nyelvünknek¹⁶. Viszont jóval kevesebben tudják, hogy nagy volt Gárdonyinak a nyelvészeti kérdések iránti érdeklődése. Igen figyelemreméltó az írónak a magyar nyelvvel kapcsolatos tudományos igényű nyelvészeti munkássága. Erre vall az a tény is, hogy a könyvtárában sok magyar nyelvészeti szakirodalmat gyűjtött össze, és ezeket, a széljegyzetek tanulsága szerint

¹⁵ Király, 1996. 384. p.

¹⁶ Bakos, 1963. 399. p.

lelkiismeretesen át is tanulmányozta. Bejegyzései ékes bizonyítékai annak, hogy valóban tudományos igénnyel tanulmányozta a magyar nyelvet, a nyelv múltját és jelenét, szótári szókészletét és nyelvtani rendszerét¹⁷.

Az író egész életében nagyfokú érdeklődést mutatott a történelem iránt. Az egyetemes történelem mellett behatóan foglalkozott a magyar történelemmel. A könyvtárában található történelemtudományi munkák több mint fele a magyar történelem fontosabb tárgyidőszakait, eseményeit mutatják be. A magyar történelem iránti érdeklődése egri éveiben válik igazán meghatározóvá. A történelmi tárgyú könyvek gyűjtése szoros összefüggésben áll egy-egy történelmi regényével. Az a megállapítás, miszerint Gárdonyi könyveit munkaeszköznek tekintette, elsősorban ennél a tematikai csoportnál látszik igazoltnak. Gárdonyi történelmi regényei szorosan összefüggő, egymást kiegészítő eszmerendszert alkotnak¹⁸. A XIX. század legvégén már fejlett történelmi irodalomra támaszkodva írta meg történelmi, társadalmi regényeit. Nemcsak áttanulmányozza a témára vonatkozó, már feldolgozott történelmi részleteket, hanem visszatér a forrásokhoz is. Bizonyos értelemben maga is történésszé válik.¹⁹

A történelemtudomány mellett Gárdonyi szinte egész életében beható filozófiatudományi tanulmányokat folytatott. Nagy hatással voltak rá a mechanikus materialisták, Büchner, Moleschott, Du-Bois-Reymond és Hackel könyvei²⁰. Nagy érdeklődést mutatott Spencer filozófiája iránt, amelynek ismeretelmélete talán legjobban érintkezik későbbi szemléletével²¹. Spencer mellett mély benyomást tett rá Schopenhauer. Az ő filozófiáján keresztül jut el a hindu bölcsülethez s a buddhizmusig, amelyeket egyéb keleti filozófiákkal együtt tanulmányoz. Ezek a filozófiák beépülnek sajátos világnézetébe²².

Könyvtárának vallásos tárgyú könyvei megmutatják, hogy a világ minden nagyobb vallásának alapvető tanítását tanulmányozta. Egymás mellett található könyvszekrényeiben a zsidó, a buddhista, a katolikus, a református vallások tételeit elemző, védő vagy vitató könyvek. Vallásos témájú könyveiből jól látható, hogy sokat foglalkozott a teozófiával, magáénak vallotta a lélekvándorlás tanait, s Buddha tanításait még gyermekeinek is mindennapi olvasmányként ajánlotta²³. Az idős Gárdonyi lelki nyugalmának visszaszerzésében a természettudományoknak s magának a természetnek külön jelentősége van. Gárdonyi nem egy helyen írja: „a természetben találtam meg Istent. A megújult hit visszaviszi a Bibliához²⁴. Ezen a sajátos egyéni hiten, mely élete folyamán

¹⁷ Uo. 399–411. p.

¹⁸ Szalai, 1970. 127–129. p.

¹⁹ Köveskúti, 1932. 102. p.

²⁰ Kispéter, 1970. 36. p.

²¹ Nagy S., 1973. 19–24. p.

²² Uo. 25–28. p.

²³ Nagy S., 1973. 48–55. p.

²⁴ Uo. 48–55. p.

állandóan módosul, alapszik minden szenvedővel együtt érző humanizmusa, egész világszemlélete²⁵.

A hagyatékban található földrajzi tárgyú könyvei főleg útikönyvek, s egy-egy országot, tájegységet, várost bemutató térkép. Ezeknek a dokumentumoknak a beszerzése szoros párhuzamban állítható az író egy-egy belföldi vagy külföldi útjával. Minden utazásáról gazdag jegyzetekkel tért haza. Kétségtelen tény, hogy, egy-egy utazása szoros összefüggésben állt valamelyik készülő nagy regényével. Nemcsak a különböző kultúrák kincsei vonzották, hanem történelmi források után kutatva utazott el Olaszországba, Törökországba, Németországba, Franciaországba. Külföldi útjain szerzett benyomásait regényeiben hasznosította. Folyamatosan kereste a magyar vonatkozásokat, adatokat gyűjtött a régi magyar történelemmel, kultúrával kapcsolatosan²⁶.

Az író természet szerete egész életén át végigkísérte. Főként a növény- és az állatvilág természetrajza foglalkoztatta. Módszeresen tanulmányozta ehhez az elérhető szakirodalmat. Könyvtárában látható a széljegyzetekkel kísért művek sokasága. Jól ismerte például Linné növénytanát és rendszerezését, Cuvier kataklizmaelméletét, Lamarck fejlődéstörténetileg alapvető megállapításait²⁷, Darwin fő műveit: *A fajok eredetét* és *Az ember származását*²⁸. A természettudós kortársak mindig nagy megbecsüléssel szóltak Gárdonyi botanikai és zoológiai érdeklődéséről, nemegyszer bámulatra készítő megfigyeléseiről, illetve azok tudós szemmel is pontos leírásáról²⁹. Amikor gyermekkorá legkedvesebb fáiról írt gyönyörű énekeket, szinte jelképpé emelte a maga viharvert életét. „Én valamennyi fa között mégis a jegenyefát szeretem a legjobban. Sem árnyéka, sem gyümölcse, jól tudom, de van valami az ő egyedülvalóságában, hajthatatlanságában, föl-emelkedésében, ami tetszik nekem. Ha meghalok, azt szeretném, ha jegenyefát ültetnének a síromra. Nekem kedves az a gondolat, hogy olykor jegenyefa leszek, és állok, mint éltem, magányosan, hallgató lombokkal...”³⁰ Természettudományos ismereteit jól tudta hasznosítani szépírói alkotásai során³¹. Szókincsét, kifejezőkészségét, ábrázolóerejét gyarapította így. Egyéni stílusának kialakításához segítettek hozzá. Tapasztalatait nem a tudomány száraz módszereivel ismerteti, hanem átszővi egyéni érzelmeivel³².

Nagyon érdekes a másodlagos tematikai csoportba tartozó kötetek megoszlása a tudomány különböző területei között. Szembetűnő a tárgykörök sokszínűsége, gazdagsága, amely egyértelműen az író sokoldalúságára utal. Könyveit lapozgatva

²⁵ Kispéter, 1970. 93. p.

²⁶ Futó, 1930. 21–22. p.

²⁷ Szalai, 1970. 83. p.

²⁸ Uo. 83. p.

²⁹ Uo. 82. p.

³⁰ Uo. 84–85. p.

³¹ Uo. 141. p.

³² Baloghné, 1932. 171–172. p.

meglepő volt, hogy behatóan foglalkozott például az orvostudománnyal³³. Erőteljesen foglalkoztatta a zene, hiszen ismeretes, hogy a hegedülés Gárdonyinak egész életében sok gyönyörűséget szerzett³⁴. Érdekelte a sport, főleg a sakk. Viszont meglepő, hogy nagyon kevés pedagógiai tárgyú könyvvel találkoztam, s ezek főleg különböző iskolák értesítői³⁵. Ebből a csoportból mindenképpen kiemelkedik a néprajz. Figyelemre méltóak még a művészettörténettel kapcsolatos munkák, főképp Taine több munkája eredetiben és fordításban, a honismeretek, a fogalmi lexikonok, kódexek, családtörténetek, életrajzok és a pszichológia.

A gyűjtemény több szempontú elemzése során látható, hogy a Gárdonyi-könyvtár állományának nagysága és összetétele túlmutat egy egyszerű könyvgyűjtési kedvtelésen. Mindenekelőtt egy tudatos könyvtárépítési, állománygyarapítási tevékenységgel ismerkedhetünk meg. Az e tevékenység folyamán létrejött könyvtár talán legnagyobb értéke a tartalmi gazdagság. Hiszen 48-féle tárgykörből származnak könyvek és folyóiratok. Kevés olyan könyvtárat ismerünk, amely ennyire sokrétű állománnyal rendelkezett a korban. Továbbá nagyban emeli a könyvtár értékét a 32-féle nyelv, amelyen megjelentek a dokumentumok, és végül, de nem utolsósorban a régi és ritka könyvek csoportja. Gárdonyi Géza könyvtára egy tudatosan kiépített munkakönyvtár volt, nem pedig minden cél nélkül felhalmozott könyvek gyűjteménye, melyet pusztán a gyűjtési vágy, s nem az értelem hoz létre, alakít. Könyveiben társakat, barátokat látott, de leginkább eszközt, mely segítségével a tudás és a műveltség világának magasabb szférájába nyerhetett bepillantást.

Annak ellenére, hogy munkám során megpróbáltam a teljességre törekedni, a dolgozatom nem tekinthető a téma befejezésének, lezárásának. Mivel egy eddig még fel nem tárt témához nyúltam, számtalan új kérdéskör merül fel, amelyek további kutatásokat és mélyreható vizsgálatokat igényelnek. Mindezek ellenére úgy érzem, hogy dolgozatom jelzésértékű. Jelzi, hogy egy nagy értékű könyvtártörténeti ritkaság birtokában vagyunk. Vallom, hogy múltunk kincseire nagy gondot és odafigyelést kell fordítanunk. Hiszen kultúránk, múltunk, irodalmunk, történelmünk megismerése szempontjából szinte nélkülözhetetlen ezek ismerete.

S végül, magát az író szeretném idézni: „az emberben minden könyv nyomot hagy, jegyet ver a lélekre, mint az obeliszkre a kőíró. De bár külsejében tele van az obeliszkJeggyel, a márvány minőségét ez nem változtatja meg. Meggyőződésem szerint születésünkben magunkkal hordozzuk a márványunkat, nem a belénk vivődő jegyekből alakulnak. Nem a könyvhatások állítják elő az írókat, hanem az életi hatások, amelyeket a velünk született író erő már gyermekkorban befogad³⁶”

³³ Nagy S., 1965. 141. p.

³⁴ Korompai, 1973. 114. p.

³⁵ Szám szerint a legtöbb értesítő a Ciszterci rend katolikus főgimnáziumából származik; 1886–1922-ig.

³⁶ Gyulai, 1902. 136–138. p.

Felhasznált irodalom jegyzéke

- Bakos, 1963 = Bakos József: *Gárdonyi Géza és a magyar nyelv*. In: Magyar Nyelvőr, 1963. 4. sz. 399–411. p.
- Baloghné, 1932 = Baloghné Hajós Terézia: *Gárdonyi Géza természetszeretete*. In: Az egri remete. Eger, 1932. 158–172. p.
- Bényei, 1996 = Bényei Miklós: *Eötvös József könyvtára*. In: Eötvös József könyvei és eszméi. Debrecen, 1996. 9–19. p.
- Futó, 1930 = Futó Jenő: *Gárdonyi Géza*. Hódmezővásárhely, 1930.
- Gárdonyi J., 1934 = Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi*. I–II. köt. Bp., 1934.
- Gyulai, 1902. = Gyulai Farkas: *Legkedvesebb könyveim*. Bp., 1902.
- Kéký, 1925 = Kéký Lajos: *Gárdonyi Géza könyvtára*. In: Magyar Bibliofil Szemle, 1925. 3. sz. júl.–szept. 148–151. p.
- Király, 1996 = Király Júlia: *Gárdonyi Géza és a nyelvművelés*. In: Agria. Eger, 1996. 371–387. p.
- Kispéter, 1970 = Kispéter András: *Gárdonyi Géza*. Bp., 1970.
- Korompai, 1966 = Korompai János: *Az egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum*. Eger, 1966.
- Korompai, 1973 = Korompai János: *Gárdonyi Géza titkosírásos feljegyzéseinek tartalma és jelentősége*. In: Gárdonyi – emlékülés. Eger, 1973. 114. p.
- Korompai, 1976 = Korompai János: *Naplótöredék Gárdonyi Géza egri hagyatékában*. In: Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger, 1976. 205–243. p.
- Köveskúti, 1932 = Köveskúti Jenő: *Gárdonyi a korfestő*. In: Az egri remete. Bp., 1932. 102–109. p.
- Nagy, 1965 = Nagy Sándor: *Vezető a Gárdonyi Géza Emlékmúzeumhoz*. 1965.
- Nagy, 1973 = Nagy Sándor: *A Gárdonyi-kutatás helyzete és feladatai*. In: Gárdonyi emlékülés. Eger, 1973. 11–47. p.
- Szabó-András, 1966 = Szabó-András Endre: *Könyvtári adatok 1884–1962*. Bp. 66 p.
- Szalai, 1970 = Szalai Sándor, Z.: *Gárdonyi műhelyében*. Bp. 1970.
- Szalai, 1974 = Szalai Sándor, Z.: *Eligazító Gárdonyi titkosírásos feljegyzéseinek olvasásához*. In: Titkosnapló. Bp. 1974.
- Varga, 2000 = Varga Zita: *Gárdonyi Géza könyvtára*. Eger, 2000.